АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1979

4

Scanned with ACE Scanner

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин Сәдри Л. И. БРЕЖНЕВ јолдашын Кремл сарајында Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајҹан КП МК-нын биринҹи катиби һ. Ә. ӘЛИЈЕВ јолдаша Ленин ордени вә Сосиалист Әмәји Гәһрәманынын «Ораг вә чәкич» гызыл медалыны тәгдим етмәсини республикамызын бүтүн маариф ишчиләри, о ҹүмләдән дил-әдәбијјат мүәллимләри дә бөјүк севинҹлә, доғма Коммунист Партијамыза вә шәхсән Л .И. Брежнев јолдаша дәрин миннәтдарлыг һиссилә гаршыламышлар.

Бу мүкафат Азәрбајҹан зәһмәткешләринин сон илләрдә газандығы тарихи наилијјәтләрә верилән јүксәк гијмәтә јени парлаг сүбутдур.

Бу мүкафат ҝәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәси саһәсиндә чалышан һәр бир мүәллимин дә үрәјини руһландырыр, онлары өз мүгәддәс вәзифәләрини даһа бөјүк мәс'улијјәтлә јеринә јетирмәјә сәфәрбәр едир.

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
вә
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

1954-чү илдән чыхыр.

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1978

№ 4 (100)

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

Ш. Микајылов — Әдәбијјат мүәллимләринин идеја-сијаси сәвијјәсини јүксәлтмәјин башлыча мәсәләләри 3

Р. Новрузов — Азәрбајчан дили дәрсләриндә евристик үсулдан истифадә 11

Ч. Әһмәдов — Шакирд бәдии әдәбијјатын охучусу кими . 18

Н. Әһмәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии зөвг тәрбијәсинин имканларына даир 28

Ә. Кәлбәлијев — Шакирдләрин шифаһи монoложи нитгини инкишаф етдирмәјин бә'зи мәсәләләри 35

С. Сеидималыјев — Азәрбајчан дили дәрсләриндә парадокс вә мүгајисә 40

В. Гурбанов — Сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә орфографија лүғәтиндән истифадә тәчрүбәсинә даир 44

Ш. Мәммәдов — Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини арадан галдырмаг тәчрүбәсиндән 52

З. Гуламәлијева — Әдәбијјат тәдрисиндә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә етмәклә дәрсләрин емосионал тә'сирини јүксәлтмәјә нечә наил олурам 56

Бәдии әсәрләрин дили

М. Сәфәров — Бәдии әсәрләрин лексик тәһлили һаггында 60

Ә. Әлијев — «Вар, јох» сөзләри һаггында гејдләр . . 63

Т. Новрузов — «Һопһопнамә»нин илк нәшри һаггында . 68

Scanned with ACE Scanner

Әдәби тәгвим

З. Әкбәров — Јүз јашлы сәнәткар 73

Иш јолдашларымыз

Т. Мусајев — Сөнмәз мәш'әл 80

Дидактик материаллар

Имла мәтнләри (давамы) : 84

Сизин китаб рәфиниз

«Сәнәт јанғысы» 90
«Јазычы дили вә идеја-бәдии тәһлил» 91

Хроника

Елми-практик конфранс 92
«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә 1979-ҹу илдә дәрҹ едилмиш материаллар 94

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор муавини), **А. Абдуллајев, Ҹ. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор **Камал Новрузов.**

Чапа имзаланмыш 20/XII-1979-ҹу ил. Кағыз форматы $60 \times 80^{1}/_{16} = 3,0$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.
ФГ 14902. Сифариш 6099. Тираж 13190.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

ӘДӘБИЈЈАТ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ИДЕЈА-СИЈАСИ СӘВИЈЈӘСИНИ ЈҮКСӘЛТМӘЈИН БАШЛЫЧА МӘСӘЛӘЛӘРИ

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ
педагожи елмләр доктору

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдаш партијамызын XXV гурултајындакы мә'рузәсиндә идеја тәрбијәси саһәсиндә партијанын ишиндән данышаркән дејир: «Бизим гурулушумузун күчү күтләләрин шүурлулуғундадыр. Буна көрә дә партија коммунист шүурлулуғу, коммунизм гурмаг әзми, ирадәси вә бачарығы тәрбијә етмәјә даим гајғы көстәрир». Мүәллим өзүнүн јүксәк идејалылығы, шүурча јеткинлији, мә'нәви камиллији илә өз мүасирләриндән јүксәкдә дурмалыдыр. Бу тәләб онун үзәринә дүшән шәрәфли вәзифә илә әлагәдардыр. Мүәллим кәнч коммунизм гуручуларынын јетишдирилмәсиндә әсас симадыр. Кәнчләрин елми биликләрә јијәләнмәләриндә, онларын дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы ишиндә газанылан мүвәффәгијјәт, демәк олар ки, мүәллимдән асылыдыр. Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја «Мүәллим олмаг—шәрәфли вәзифәдир» адлы мәгаләсиндә мүәллимләрин гаршысында дуран вәзифәләрдән данышаркән гејд едир ки, совет мүәллиминин гаршысында Маркс—Енкелс—Ленин ишини баша чатдырачаг нәслин тәрбијәси вәзифәси дурур[1]. Лакин бу мүһүм вә шәрәфли вәзифәни мүәллим о заман ләјагәтлә јеринә јетирә биләр ки, о өзү бөјүмәкдә олан нәслә нүмунә көстәрә билсин.

Мүәллимин идеја-сијаси тәрбијәсинә, тәдрис етдији фәннин хүсусијјәти бахымындан јанашдыгда әдәбијјат мүәллими

---

[1] Бах: Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри (икинчи һиссә), «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1969, сәһ. 338.

идеја камиллији, сијаси сајыглығы чәһәтдән башга фәнн мүәллимләриндән фәргләнмәлидир. Әлбәттә, јүксәк идејалылыг, сијаси һазырлыг бүтүн мүәллимләрдән тәләб олунур. Сов. ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев 1968-чи илдә Үмумиттифаг мүәллимләр гурултајындакы чыхышында гејд едир ки, мәктәб иши— партија ишидир, дөвләт ишидир. Мүәллим партија комитәләриндән даһа чох мә'лумат, истигамәт алмалыдыр. Бу үмуми тәләбдә әдәбијјат мүәллиминин даһа чох пајы вар вә онун үзәринә даһа чидди вәзифә дүшүр. Чүнки онун тәдрис етдији фәнн партијалыдыр. Даһи рәһбәримиз В. И. Ленин 1905-чи илдә јаздығы «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә әдәбијјатын партијалылыг принсипини изаһ едәрәк көстәрир: «...әдәбијјат иши шәхсләрин вә ја групларын асан газанч әлдә етмәси үчүн васитә ола билмәз, бу иш үмумијјәтлә, үмуми пролетар ишиндән асылы олмајан фәрди иш ола билмәз. Рәдд олсун битәрәф әдәбијјатчылар! Рәдд олсун фөвгәлбәшәр әдәбијјатчылар! Әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бир һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн шүурлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән ваһид, бөјүк сосиал-демократ механизминин тәкәрчији вә винтчији олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм бирләшмиш сосиал-демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр».[1]

Көрүндүјү кими, даһи рәһбәримиз гәти шәкилдә көстәрир ки, әдәбијјат битәрәф мөвге тута билмәз вә үмумпролетар ишиндән кәнарда гала билмәз, башга сөзлә, партијанын ишиндән, фәалијјәтиндән кәнарда гала билмәз. Һаггын, әдаләтин, әминаманлығын, сүлһүн бајрагдары олан партијамызын өлкәмиз дахилиндә вә бүтүн дүнјада јеритдији сијасәт совет әдәбијјатынын һәрәкәтверичи гүввәсидир, онун гүдрәт мәнбәјидир. Чүнки бизим партијанын сијасәти әсил зәһмәт адамларынын, бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин истәк вә арзусуну мүдафиә едир вә онун ифадәсидир. Бир һалдакы әдәбијјат битәрәф ола билмәз, демәли әдәбијјаты тә'лим едән, һәтта кениш халг күтләси арасында онун тәблиғатчысы олан мүәллим дә әдәбијјатын сијаси руһуна битәрәф мүнасибәт көстәрә билмәз. Әдәбијјат мүәллиминдән, һәр шејдән әввәл, идејалылыг, сијаси сајыглыг тәләб олунур. Анчаг бу заман

[1] В. И. Ленин әдәбијјат һаггында, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 22.

мүәллим әдәбијјатын идеја истигамәтини өзү дүзкүн дәрк едәр вә ону шакирдләрин нәзәринә чатдыра биләр.

Республикамызда әдәбијјатын идеја истигамәтини, сијаси руһуну мәктәблиләрә чатдыран, кәнчләрин тәрбијәси ишиндә әдәбијјатын күчүндән лазыми шәкилдә истифадә едән мүәллим чохдур вә онлар әдәбијјатын идеја-сијаси маһијјәтинә бөјүк һәссаслыгла јанашмасы, ондан лазыми нәтичә чыхарма бачарығы илә шакирдләринин, динләјичиләринин гәлбиндә дәрин из бурахыр вә онлары, белә демәк мүмкүндүрсә, «овсунлајырлар», өз тә'сири алтына алырлар. Мәсәлән, Нефтчала рајонундакы Гырмызы гәсәбә мәктәбинин мүәллими Һ. Чәбрајылов мүһарибә илләриндә ана әдәбијјатдан дәрс дејән мүәллими А. Ағајев һаггында дејир: «О заман Абузәр мүәллим һәр дәфә синфә кирәндә көзләримиз она зилләнәр, мүәллимдән тәзә сөз, тәзә хәбәр көзләјәрдик. О һәмишә никбин көрүнәрди. Абузәр мүәллим бөјүк шаиримиз С. Вурғунун:

«Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән!.»

ше'рини дәрин бир һәјәчанла, никбин бир пафосла охумасы инди дә гулағымызда сәсләнир. О, һәр һансы бир ше'рин вә мәтнин ифадәли охунмасында, аһәнкинә, тонуна диггәт јетирәрди... Мүәллим һансы шаири, јазычыны тәдрис едирдисә, онларын әсәрләриндәки гәһрәманларла санки бир нәфәс алырды. Классик әдәбијјатымыздан халгымызын әсрләр боју апардығы гәһрәманлыг мүбаризәсини тәрәннүм едән әсәрләри кечәркән булуд кими тутулур, мүасир сәнәткарларымызын әсәрләриндәки хошбәхт совет адамларынын сурәтләрини тәһлил едәркән онун гәлби күнәш кими ачылырды...»[1]

Јухарыда гејд едилир ки, мүәллим шаирин:

«Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән!»

мисраларыны һәјәчан вә пафосла охујурду. Әлбәттә, мүәллимин охусундакы пафос елә мүһарибәнин башланғычында халгымызын гәләбә газаначағына олан инамын ифадәси иди.

[1] Хатирә шәклиндә сөјләнмиш бу фикирләр Ш. Сәфәровун «Әдәбијјат тәдриси вә јени инсан тәрбијәси» китабындан көтүрүлмүшдүр. сәһ. 7.

Scanned with ACE Scanner

Бу исә бир тәрәфдән бөјүк шаирин одлу мисраларында ифадә олунан сијаси кәскинлији, идејалылығы дујмасы, дәрк етмәси, дикәр тәрәфдән мүәллимин өзүнүн һадисәләрә сијаси сајыглыгла јанашмасынын нәтиҹәсидир. Бәдии әсәрдә ифадә олунан идејаны, сијаси истигамәти дујан, шакирдләрин (јахуд динләјиҹинин) нәзәринә чатдыран белә мүәллимләр чохдур. Лакин мүәллимләримиз арасында еләсинә дә тәсадүф етмәк олур ки, әдәбијјатын бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтини шакирдләрә чатдырмаға лагејд мүнасибәт көстәрир, һәтта өзүнүн идеја-сијаси тәрбијәси лазыми сәвијјәдә дејил. Әкәр мүәллимин өзү лазыми сијаси һазырлыға малик дејилсә, һеч шүбһәсиз, бәдии әсәрин идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирмәкдә, ондан лазыми нәтиҹә чыхармагда да чәтинлик чәкәҹәкдир. Әдәбијјат мүәллими истәр тә'лим материалынын изаһында, истәрсә дә мүхтәлиф шәкилдә (шакирд коллективиндә, халг арасында) ади сөһбәтиндә партијанын сијасәти, үмумхалг иши онун диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Бу ҹәһәт бүтүн дүнјада капитализмин тамамилә јох едилмәдији, буржуа идеолокијасынын һәләлик мөвҹуд олдуғу мүасир шәраитдә хүсусилә зәруридир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јазыр: «Ики дүнјакөрүшүнүн мүбаризәсиндә битәрәфлијә вә компромиссләрә јер ола билмәз. Бурада јүксәк сијаси сајыглыг, фәал, оператив вә инандырыҹы тәблиғат иши лазымдыр, дүшмәнин идеоложи тәхрибатлары вахтында дәф едилмәлидир»[1].

Мүасир дөврүн ән бөјүк сијаси хадими Л. И. Брежнев јолдашын нитгиндәки «сијаси ајыглыг фәал, оператив вә инандырыҹы тәблиғат иши» ифадәси тәрбијә саһәсиндә чалышанларын, о ҹүмләдән әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында гојулан вәзифәни ајдын шәкилдә мүәјјәнләшдирир. Бурада сөһбәт сијаси сајыглыгдан, инандырыҹы тәблиғатдан кедир. Бу исә мүәллимин өзүндән јүксәк сијаси һазырлыг, кениш елми мә'лумата малик олмаг, дүнјада баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләри билмәк вә әдәби-бәдии фактлары ичтимаи-сијаси һадисәләрлә әлагәләндирмәк баҹарығы тәләб

---

[1] Л. И. Брежнев, Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә хариҹи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Бакы, 1976.

едир. Бәдии әсәрин идејасыны дүзкүн дәрк едиб ачмаг, сәнәткарын мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк, тәблиғ олунан идејанын ифадәси үчүн ишләдилән тәсвир вә ифадә васитәләринин мәгамыны изаһ етмәк, онлары билаваситә шакирдләрин јашадығы заманә илә, мүһитлә әлагәләндирмәк баҹарығы әдәбијјат мүәллиминин әсас кејфијјәти олмалыдыр. Әкәр мүәллим өз шакирдләринә (јахуд динләјиҹиләринә) халг шаири С. Вурғунун «Заманын бајрагдары» поемасы һаггында сөһбәт едирсә, динләјиҹиләринин диггәтини поемадан:

«Бәшәрин виҹданы, ешги, үрәји,
Зеһни, дүшүнҹәси, фикри, диләји,
Бүтүн јер үзүнүн хош кәләҹәји,
Һәр зөвгү, сәфасы—партијамыздыр!

Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Дағ үстә дағ гојан зеһнин, зәһмәтин,
Бир бајраг алтында јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы—партијамыздыр!»

парчасына јөнәлдирсә, буну заманәмизин чох мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләри илә әлагәләндирмәјә билмәз, бәшәријјәтин сәадәти наминә партијамызын көстәрдији ҹидди фәалијјәти, әлдә етдији бөјүк наилијјәтләрин шәрһини вермәдән кечинә билмәз. Һәм дә бу сөһбәт дүнја халгларынын бизим партијамыза, дөвләтимизә көстәрдији һөрмәт вә е'тимаддан нүмунәләр кәтирмәклә, рәһбәримиз Л. И. Брежнев јолдашын көстәрдији кими, инандырыҹы шәкилдә олмалыдыр. Мүәллим бүтүн дүнјада гүввәләр нисбәтинин социализм хејринә дәјишмәси фактына әсасән белә бир һәгигәти шакирдләрин (јахуд динләјиҹиләрин) шүуруна чатдырмалыдыр ки, бүтүн бәшәријјәтә јол көстәрән, парлаг кәләҹәјә истигамәтләндирән —партијамыздыр. Дүнјанын мүхтәлиф халглары партијамызын бајрағы алтында гардаш олур вә бир амал уғрунда мүбаризә апарыр. Азадлығы уғрунда мүбаризәјә башлајан халглар, һаглы олараг, бизим партијамыза, дөвләтимизә мә'нәви гүввә мәнбәји кими бахырлар.

Доғрудур, сијаси кәскинлик, јүксәк идејалылыг совет әдәбијјаты үчүн сәчијјәвидир вә онун тәрбијәви хүсусијјәтинин изаһы мүәллимдән ҹидди мәс'улијјәт тәләб едир. Лакин мүәллим әдәбијјатымызын башга дөврләринин нүмунәләри үзә-

Scanned with ACE Scanner

риндә иш апардыгда да һәр бир нүмунәдә ирәли сүрүлән иде-
ја үзәриндә дүшүнмәлидир. Јаддан чыхармаг олмаз ки, Азәр-
бајчан әдәбијјатынын (еләчә дә башга халгларын әдәбијјаты-
нын) ән бөјүк сималарынын (Хагани, Низами, Нәсими, Фү-
зули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Сабир вә б.) габагчыл идејала-
ры, демократик фикирләри, халгын кәләчәји, сәадәти барәдә
истәк вә арзулары, дүшүнчәләри өз əксини онларын бәдии
әсәрләриндә тапмышдыр. Белә бөјүк сәнәт корифејләринин
әсәрләрини тә'лим едәркән, јарадычылыг хүсусијјәтләриндән
данышаркән ичтимаи-сијаси мәсәләләри диггәт мәркәзиндә
сахламаг, ону дүзкүн мә'наландырмаг, бу күнлә мүгајисә
едәрәк динләјичиләрин нәзәринә чатдырмаг мүәллимдән ел-
ми еридусија, сијаси һазырлыг тәләб едир. Мәсәлән, белә тә-
сәввүр едәк ки, сөһбәт Низами Кәнчәвинин јарадычылығын-
дан кедир. Бу күн дә тәрбијәви әһәмијјәтини вә күчүнү сах-
лајан мәсәләләр: өлкәнин әдаләтлә идарә олунмасы, гады-
нын идрак вә бачарығына инам, әмәјә мүсбәт мүнасибәт,
әмәкчи инсанларын мә'нәви сафлығы кими проблемләр адам-
ларын идеја-сијаси тәрбијә бахымындан јеткинләшмәсинә,
дүнјакөрүшүнүн формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрдији
ајдындыр. Мөһкәм ирадәси, мәтинлији, дири-дири дәриси-
нин сојулмасы белә ону өз әгидәсиндән дөндәрә билмәјән
Имадәддин Нәсиминин јарадычылығы вә еләчә дә һәја-
ты идеја тәрбијәси үчүн нүмунә дејилми? Онун өлүм ајағын-
да «әнәлһәгг» сөјләмәси, өзүнү «әбәдијјәт үфүгләриндә
доған күнәш» адландырмасы мүәллимдән мараглы изаһ тә-
ләб етмирми? Бөјүк Фүзулинин:

«Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб хар,
Әш'ар булуб кәсади базар...»

дејә дөврүндән шикајәт етмәсини, мә'нәви азадлыға чан атма-
сыны, еләчә дә башга идејаларыны шакирдләрә чатдырмаг
вә әсрләр боју инсан гәлбиндә јува салмыш белә идејаларын
бизим заманәмиздә һәјата кечдији, ше'р, сәнәт өз гәдр-гијмә-
тини бизим өлкәмиздә тапдығы илә әлагәләндирмәк, мүгаји-
сә етмәк, лазыми нәтичә чыхармаг үчүн мүәјјән һазырлыға
малик олмасы зәрурәтини јаратмырмы?

Јахуд да, дејәк ки, мүәллим М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» вә ја Н. Нәримановун «Надир шаһ» әсәрләри үзәриндә иш апарыр, тәһлил едиб әсәрин идејасыны шакирдләрә мәнимсәтмәји гаршыја мәгсәд гојур. Һәмин әсәрләрдә

ирәли сүрүлән идејалары Иранда сон заманлар баш верән һадисәләрлә әлагәләндирмәк мүәллимдән һадисәләрә сијаси чәһәтдән дүзкүн јанашмаг бачарығы тәләб едир. Мүәллим әлагә нәтичәсиндә белә гәнаәт һасил едир ки, 2500 ил һөкм сүрән мүтләгијјәтин, шаһлыг гурулушунун инди дағылмасы, ләғв едилмәси онун башга гурулушла әвәз олунмасы бир даһа ону көстәрир ки, М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов кими јазычылар мүтләгијјәт гурулушунун чүрүдүјүнү баша дүшмүш, өлкәни идарә едән адамын халг ичәрисиндән чыхмасы фикрини өз әсәрләриндә экс етдирмишләр. Әлбәттә, белә нүмунәләрин сајыны артырмаг олар. Лакин буна еһтијач јохдур. Үмумијјәтлә, бир даһа гејд етмәји лазым билирик ки, әдәбијјат идеја тәрбијәси үчүн ән күчлү васитәдир вә онун үчүн зәнкин материал верир. Белә зәнкин материалын изаһы, шәрһи, ондан лазыми нәтичәнин чыхарылмасы мүәллимин өзүнүн идеја-сијаси чәһәтдән һазырлыглы олмасыны тәләб едир.

Мүәллим идеја-сијаси чәһәтдән јүксәк һазырлыға нечә вә һансы јолларла наил ола биләр? Һәмин јол вә васитәләри мүхтәсәр шәкилдә ашағыдакы кими хүласә етмәк олар.

Идеја-сијаси тәрбијә бахымындан јүксәк сәвијјәдә дурмағы, кәнчлијә нүмунә олмағы гаршыја мәгсәд гојан (белә дә олмалыдыр) әдәбијјат мүәллими, һәр шејдән әввәл, өз ихтисасына дәриндән бәләд олмалыдыр. Мүәллим әдәбијјат тарихиндән бу вахта гәдәр газанмыш олдуғу биликлә кифајәтләнә билмәз. Әдәбијјат мүәлллими мүхтәлиф дөврүн мараглы әдәби нүмунәси кими диггәти чәлб едән бәдии әсәрләрин мәзмунуну өјрәнмәклә, образларын тәһлили илә мәһдудлашмамалы, онларла әлагәдар елми-тәнгиди материаллары диггәтлә нәзәрдән кечирмәли, бу вә ја башга әсәр һаггында сөјләнмиш фикирләри груплашдырыб үмумиләшдирмәји бачармалыдыр. Бундан башга, бу вә ја дикәр сәнәткарын јашадығы дөврүн, ичтимаи гурулушун характеристикасыны билмәлидир.

Кәнч нәслин тәрбијәси ишиндә бөјүк әһәмијјәтә малик олан әдәбијјат кими саһәни тә'лим едән мүәллим, һәр шејдән әввәл, әдәбијјатшүнаслығын методоложи әсасы олан марксизм-ленинизм нәзәријјәсини, диалектик вә тарихи материализмин әсас мүддәаларыны дәриндән билмәли, бу саһәдә өз билијини даим артырмалы вә газандығы нәзәри билилкләри әдәби материала тәтбиг етмәлидир. Марксизм-ленинизм нәзәријјәси әдәбијјатын идеоложи мүбаризә васитәси олдуғуну

Scanned with ACE Scanner

дүзкүн баша дүшмәк үчүн әсас ме'јардыр. Бу ме'јары билмә-
дән бәдии әсәрдән дүзкүн нәтичә чыхармаг чәтиндир.

Әдәбијјат мүәллими марксизм-ленинизм нәзәријјәсини
өјрәнмәклә јанашы, Қ. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленин-
ин әдәбијјата даир мәгаләләрини, ајры-ајры јазычыларын
јарадычылығы илә әлагәдар сөјләдикләри фикирләри дәрин-
дән билмәлидир. Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленинин
Л. Н. Толстој, М. Горки кими јазычыларын јарадычылы-
ғына вердији гијмәт классик ирсә дүзкүн мүнасибәт көстәр-
мәк үчүн ме'јардыр.

Әдәбијјат мүәллими партија вә һөкумәтимизин әдәбиј-
јат вә инчәсәнәт һаггында гәрар вә көстәришләрини, әдәбиј-
јат гаршысында гојулан тәләбләри билмәли вә әдәбијјатын
тә'лими вә тәблиғи заманы рәһбәр тутмалыдыр.

Әдәбијјат тарихлә јол јолдашыдыр, дејирләр. Бу чәһәт
тәләб едир ки, әдәбијјат мүәллими тарихи—ајры-ајры ичти-
маи формасијаларын хүсусијјәтләрини, мүхтәлиф дөврләрдә
баш вермиш ичтимаи-сијаси һадисәләри јахшы билсин. Ејни
заманда әдәбијјат мүәллими мүасир бејнәлхалг вәзијјәти из-
ләмәли, дүнјанын мүхтәлиф јерләриндә баш верән ичтимаи-
сијаси һадисәләр һаггында лазыми мә'лумата малик олмалы-
дыр. Һәм дә о, буну тәкчә мә'лумат әлдә етмәк үчүн дејил, је-
ри кәлдикдә ону изаһ етмәк, бәдии әсәрлә әлагәләндирмәк
мәгсәди илә өјрәнмәлидир.

Әдәбијјат мүәллими дөври мәтбуаты диггәтлә изләмәли
вә дәриндән өјрәнмәлидир. Бу иш—дөври мәтбуаты мүтаилә
етмәк, әдәбијјат мүәллими үчүн мә'нәви тәләбата чеврилмә-
лидир.

Әдәбијјат мүәллими театр тамашаларына, кинофилмлә-
рә ардычыл бахмалыдыр. Әлбәттә, кино, театр һәр бир зија-
лы үчүн мә'нәви тәләбатдыр. Лакин әдәбијјат мүәллими он-
лара сөз сәнәтинин тәблиғатчысы кими тамаша етмәлидир.
Лазым кәлдикдә өз изаһы, өз шәрһи, тәһлили илә шакирдләр-
дә (еләчә дә башга адамларда) бу саһәјә бөјүк мараг ојатма-
ғы бачармалыдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјат мүәллими
мәктәбдә күндәлик дәрсини демәклә өз ишини битмиш һесаб
едә билмәз. Дәрсдәнкәнар апарылачаг ишләри дә өз доғма
иши һесаб етмәли, мәктәбдә кечирилән бүтүн тәдбирләрдә
кениш фәалијјәт көстәрмәли, кәнчләрин тәрбијәси ишинә
дүзкүн истигамәт вермәлидир. Әдәбијјат мүәллиминин идеја-

сијаси һазырлығы мәктәблиләрин синифдәнхарич охусуна,
мүстәгил мүталиәсинә өз тә'сирини көстәрмәлидир. О, ша-
кирдләрин тәрбијә ишини өзү үчүн мүгәддәс борч һесаб ет-
мәли, онларын синифдәнхарич охусуну өз нәзарәти алтына
алмалыдыр. Бу мәгсәдлә мәктәб китабханасы илә јахындан
әлагә сахламалы, шакирдләрин мүталиәсинә истигамәт вер-
мәлидир.

Әдәбијјат мүәллими тәрбијә ишини, тәблиғаты әһали
арасында да давам етдирмәлидир. Үмумхалг мәнафејини
хүсуси мәнафедән үстүн тутмагда нүмунә көстәрмәлидир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЕВРИСТИК ҮСУЛДАН ИСТИФАДӘ

Рамиз НОВРУЗОВ
филоложи елмләр намизәди

МҮАСИР дәрс һаггында сөһбәт кедәркән онун әсас об-
јекти олан биликләрин проблемли гајдада ашылан-
масына даһа чох диггәт јетирилир, белә дәрсин мәзму-
нуну ифадә едән проблемли тә'лими заманын тәләби, әсрин
јетирмәси адландырырлар. Һәгигәтән, проблемли дәрсдә би-
ликләр тәфәккүрүн күчү илә газанылыр, «өјрәнмәји өјрәт-
мәк» вәзифәси һәјата кечирилир. Дәрсин һеч дә јени олмајан
бу чәһәти һаггында көркәмли бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјов
јазмышдыр: «Педагокика вә дидактика тәләб едир ки, ушаг
дәрсдә чидди сурәтдә иштирак етсин, јә'ни ушағын һәм аг-
лы ишләсин, һәм дә һиссијјаты нәшвү-нүма етсин, ушаг фәа-
лијјәт көстәрсин, ушагда истидад (мүстәгиллик) әмәлә кәл-
син, дәрс ушағы һәвәсә кәтирсин, онун үчүн ширин көрүн-
сүн».

Проблемли тә'лимә дахил олан проблемли шәрһ, тәдги-
гатчылыг методу, евристик мүсаһибә педагожи мәтбуатда
бир-бириндән чәтин фәргләндирилир. «Сократ үсулу» ады
илә мәшһур олан евристик үсул исә садәчә мүсаһибә дејил-
дир. Биликләри тәкрар вә мөһкәмләндирмәк үчүн мүсаһибә-
дән фәргли олараг шакирдләри јени билик газанмаға апар-
магдыр. Евристик үсулда проблем суаллардан истифадә олу-

нур, кечмиш биликләрлә јени биликләр гаршылашдырылыр, «ачар» суаллара шакирдләрин чаваблары јени билијин мајасыны тәшкил едир. Бурада јени билик шакирдләрин билик чәббәханасында чаваблары гисмән әкс олунан суаллардан һасил олур.

Евристик үсул Азәрбајчан дили дәрсләри үчүн чох сәчијјәвидир. Бу, дилимизин грамматик гурулуш тәбиәтиндән, програмларын тәртиби принсипләриндән доғур. Јә'ни Азәрбајчан дилинин дәрсликләрдә дә әкс олунан охшар вә омоним грамматик һадисәләрлә зәнкинлији, ејни дил фактынын мүхтәлиф синифләрдә инкишафетдиричи истигамәтдә тәдриси вә охшар омоним грамматик һадисәләри, ејни дил факты һаггында әввәлкиләрин инкишафы олан јени биликләри ахтарычы суаллар әсасында гаршылашдырмаға, мүгајисәли нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Омонимлијин көтүрәк. Омонимлијин бир гүтбү шакирдләрә мә'лумдур, дикәри јох. Намә'лумла гаршылашанда о, шакирдләрә таныш кими көрүнүр, буна көрә дә онлар мүсаһибәјә гошулурлар. Бу имкандан истифадә едән мүәллим онларын чаваблары илә гисмән разылашыр, там чаваб үчүн әлавә суалларын чавабы алыныр, лазыми нәтичә чыхарылыр.

Мә'лумдур ки, нитг һиссәләринин тәдриси, әсасән, V—VI синифләрдә әһатә олунур. Бурада 20-дән чох шәкилчинин 40-а гәдәр омоморфеми һаггында данышылыр вә бунларын һәр бири јени билијин әсасыны тәшкил едир.

Һәмин шәкилчиләрдән һәр бири икинчи дәфә гаршыја чыхдыгда онлары мүгајисә әсасында өјрәтмәк мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, шәхс әвәзликләри мөвзусунда шакирдләр **мән, биз** әвәзликләрини јијәлик һалдан башга, галан һалларда асанлыгла ишләдирләр. Һәмин әвәзликләр **мәнин, бизин** формасында ишләнә биләрми? Јох. Шакирдләр сәһви асанлыгла дүзәлдиб, **мәним, бизим** дејирләр. Демәли, бу әвәзликләр јијәлик һалда **-им** шәкилчисини гәбул едир, **-им** шакирдләрә танышдыр. Она көрә дә сорушулур: —Бу шәкилчијә сиз даһа һарада раст кәлмисиниз?

Шакирдләр чаваб верирләр:

—Мәнсубијјәт шәкилчиләрини кечәркән. I шәхсин тәкини ифадә етмәк үчүн **-им** шәкилчиси ишләнир.

Шакирдләрә тәклиф олунур ки, **мәним, бизим, гәләмим, мәктәбим** сөзләрини һалландырсынлар. **Гәләмим, мәктәбим** сөзләрини һалландырырлар, дикәр сөзләри исә јох. Сәбәби

нәдир? Сәбәб одур ки, сөз бир һал шәкилчиси гәбул едә биләр. **Мәним, бизим** сөзләриндә һал шәкилчиси олдуғуна көрә башга һал шәкилчисини гәбул етмир. Демәли, әкәр бир сөздә јијәлик һал шәкилчиси илә омоним олан башга шәкилчи варса, бунлардан биринчиси мәнсубијјәт, икинчиси исә һал шәкилчисидир. **Гәләмимин, мәктәбимин** сөзләриндә **-им,** мәнсубијјәт, **-ин** исә јијәлик һал шәкилчисидир.

Башга суаллар да гојмаг олар:

М. — **Мәним, бизим** сөзләринә 1 тәрәф артырыб сөз бирләшмәси дүзәлтмәк мүмкүндүрмү?

Ш.—Хејр, мүмкүн дејил.

М. — **Гәләмим, мәктәбим** сөзләринә нечә?

Ш. — Мүмкүндүр: **мәним гәләмим, мәним мәктәбим.**

Нәтичә: — **-им** шәкилчили сөзләрә 1 тәрәф артырмаг олурса, һәмин шәкилчи мәнсубијјәти билдирир, әкәр олмурса, јијәлик һалы ифадә едир.

Омоним олан дикәр һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини дә бу гајдада өјрәтмәк мүмкүндүр.

Дүзәлтмә сифәтләрин өјрәнилмәсинә верилән вахт (8 саат) беш сөздүзәлдичи шәкилчини (-и, -ки, -ли, -ыг, -лыг) өз омоморфеминдән фәргләндирмәјә имкан верир. Бунлардан **-и, -ли, -ки** барәдә IV—V синиф материаллары әсасында кечмиш биликләр олдуғу үчүн проблем суал гојулур. Шакирдләрә тәклиф едилән сөзләр сүтунларда јазылыр:

Сөзләр	Суалы	Сөзләр	Суалы
чичәј**и** (гырмаг)	нәји?	шәрт**и** (ишарә)	нечә?
кәнчә**ли**	ким?	мә'рифәт**ли** (гыз)	һансы?
(сөзүн) гүдрәт**и**	нә?	ингилаб**и** (һадисә)	нечә?
бит**ки**	нә?	дүнән**ки** (һадисә)	һансы?

М. — Һәр ики сүтунда омоним шәкилчиләрин алтындан хәтт чәкин (чәкирләр). 1-чи вә 2-чи сүтунлардакы шәкилчиләр формача ејнидир. Әслиндә исә мүхтәлиф мә'налы шәкилчиләрдир. Грамматик суаллар гојсаг, ајдын олачаг (суаллары јазырлар). Инди һалландырын (һалландырырлар). Һансы сүтундакы сөзләри һалландырмаг мүмкүн олду?

Ш.—1-чи сүтундакыны, 2-чини јох.

М. — 1-чи сүтундакы сөзләр суалларына вә һалланма-

Scanned with ACE Scanner

сына көрә һансы нитг һиссәсинә дахил ола биләр? Бәс икинчи сүтундакы?

Ш. — 1-чи сүтундакылар исимләрә, 2-чи сүтундакылар сифәтләрә дахилдир.

М.—Исимләрин ичәрисиндә ики -и шәкилчиси вар. Онлары нечә фәргләндирмәли? Буну сиз мәнсубијјәт шәкилчиләрини кечәндә өјрәнибсиниз.

Беләликлә, шакирдләр нәтичә чыхарырлар: 1) -и һәм мәнсубијјәт, һәм һал, һәм дә сифәт дүзәлдән шәкилчидир. 2) -ли, -ки һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдән шәкилчидир.

Мүәјјән сөзләрин бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә кечмәси, еләчә дә синтактик вәзифәси һаггында VI—VII синиф програмларында мүвафиг мә'лумат верилир. Буну шакирдләрә мәнимсәтмәк о гәдәр дә асан баша кәлмир. Бунлардан бә'зиләринин евристик үсулла тәдрисиндән һансы нәтичәләр әлдә едилдијинә диггәт јетирәк:

1) Бүтүн сифәтләр тә'јин ола биләр, лакин тә'јинләрин һамысы сифәт дејил. Сифәт һаггында мә'лум биликләрлә тә'јинин ифадә васитәләри мүгајисә едилдикдә бу нәтичә әлдә едилир.

2) Бүтүн тәсрифләнән фе'лләр хәбәр олса да, хәбәрләрин һамысы фе'л дејил. Бу нәтичә фе'ли вә исми хәбәрләрин тәсрифләнән фе'лләрә даир биликләрлә мүгајисәсиндән чыхарылыр.

3) Бүтүн зәрфләр, әсасән, зәрфлик кими чыхыш едир, лакин зәрфликләрин һамысы зәрфләрлә ифадә олунмур. Зәрфлијин ифадә васитәләри бу нәтичәни чыхармаға имкан верир.

4) Бүтүн исимләр мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин, зәрфлик ола билир. Лакин бу чүмлә үзвләринин һамысы исимлә ифадә олунмур.

VI синифдә зәрф, гошма вә әдат олан сөзләрин бир һиссәсинин башга нитг һиссәләри илә омонимлији барәдә мөвзулар вардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, белә омоним сөзләри лазыми фәргләндирмә әламәтинә јијәләнмәдән ајырмаг чәтиндир. Мәсәлән, һәм гошма, һәм дә башга нитг һиссәси кими омонимләшән сөзләри фәргләндирмәк үчүн ашағыдакы типли чүмләләр үзәриндә иш апармаг олар:

1. Јаз кирәндән **бәри** Гурбанын динчлији јох иди. 2. Пәнчәрәдән даш кәлир, ај **бәри** бах, **бәри** бах. 3. **Әввәл** көзәлләрдә кәрәкдир чаглыг. 4. Анасы 25 ил бундан **әввәл** чадрасыз кәзмишди. 5. Әскәрләр **габаг** сырада чәркәләндириләр. 6. Муса киши һамыдан **габаг** хырмана гачды.

Шакирдләр чүмләләрлә таныш олдугдан сонра фәргләндирилмиш сөзләр барәдә ашағыдакы суаллара чаваб верирләр:

М. — Һансы сөзләрә грамматик суаллар вермәк мүмкүндүр?

Ш. — 2, 3, 5-чи чүмләләрдәки сөзләрә (бәри, әввәл, габаг). Онлар **һараја, нә вахт, һансы** суалларына чаваб олур.

М. — Һәмин сөзләр һансы нитг һиссәләридир?

Ш. — 2-чи, 3-чү чүмләләрдә зәрф (бәри, әввәл), 5-чи чүмләдә сифәт (габаг) олур.

М. — Көстәрдијиниз сөзләр тәкликдә чүмлә үзвү кими чыхыш едирми? Һансы чүмлә үзвләридир?

Ш. — Ајрыча олараг чүмлә үзвләридир. 2-чи, 3-чү чүмләләрдә зәрфлик, 5-чи чүмлә тә'јиндир.

М.—Һәмин сөзләр өзләриндән әввәлки сөзләрин мүәјјән һалда ишләнмәсини тәләб едирми?

Ш. — Тәләб етмир.

Мүсаһибә 1, 4, 6-чы чүмләләр үзәриндә давам едир, суаллара тәгрибән ашағыдакы чаваблар алыныр:

1) 1, 4, 6-чы чүмләләрдә ејни адлы сөзләрә ајрыча суал вермәк мүмкүн дејил; суалы гошулдуғу сөзлә бирликдә тәләб едир.

2) Онлар биринчи вә 4-чү чүмләләрдә нә вахт? (**јаз кирәндән бәри, 25 ил бундан әввәл**), 6-чы чүмләдә нечә? (**һамыдан габаг**) суалларына чаваб верир; зәрфлик олур.

3) Һәмин сөзләр өзүндән әввәлки сөзләрин чыхышлыг һалда ишләнмәсини тәләб едир.

Беләликлә, шакирдләрин чаваблары үмумиләшдирилир вә 247 №-ли чалышма синифдә јеринә јетирилир.

VIII синфин програмынын әсасыны тәшкил едән мүрәккәб чүмлә әввәлки синифләрә нисбәтән алп формада өјрәдилир вә онун мүвәффәгијјәти илк дәрсин тәшкилиндән асылы олур. Шакирдләр бурада мүрәккәб чүмлә компонентләрини, онларын грамматик әсасларыны танымагда дејил, мә'на вә интонасија (дәрсликдә тәләффүз көстәрилир, тәләффүзлә интонасија ејни дејил) әламәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Чүнки мә'на вә интонасија дәрсликдә шакирдләрин анлаг сәвијјәсиндә ачылмыр; бурада мүәллимин әлавә изаһатына еһтијач вар. Бунун үчүн ики вариантда кар-

Scanned with ACE Scanner

точкадан истифадә етмәк фајдалыдыр. Бир вариант карточка беләдир:

Верилмиш компонентләрдән (садә чүмләләрдән) мүмкүн олан мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин.

1. Јолдаш Һәјат, сиз мәндән инчимәјин. 2. Нарын гыш јағышы сәпирди. 3. Белә дөврдә јашајыб ишләјирсиниз. 4. Ахшамдан хејли кечмишди. 5. Бир нечә ил кечмәди. 6. Хошбәхт чаванларсыныз. 7. Рауфла ишләјә билмәрәм. 8. Кечә мәзар сукуту илә јатырды.

Үмуми истигамәт үчүн мүәллимин нүмунәсиндән сонра һәр кәс бир компоненти дикәри илә бирләшдириб јохлајыр. Мүәјјән сәһвләр олса да, тәхминән ашағыдакы чүмләләр алыныр:

Јолдаш Һәјат, сиз мәндән инчимәјин, Рауфла ишләјә билмәрәм; Нарын гыш јағышы сәпир(ди), кечә мәзар сукуту илә јатырды; Хошбәхт чаванларсыныз ки, белә дөврдә јашајыб ишләјирсиниз.

Карточкаларда һеч бир компонентлә бирләшмәјән **Ахшамдан хејли кечмишди** вә **Бир нечә ил кечмәди** компонентләри ишләнмәмиш галыр. Мүсаһибә башланыр. Шакирдләрдән ашағыдакы чаваблар алыныр:

1) 1-чи вә 7-чи, 6-чы вә 3-чү, 2-чи вә 8-чи компонентләрдән мүрәккәб чүмләләр әмәлә кәлди.

2) Бу компонентләрдән она көрә мүрәккәб чүмлә әмәлә кәлди ки, онлар фикирчә, мә'нача бир-биринә ујғундур.

3) Компонентләри башга чүр бирләшдирмәк мүмкүн дејилдир.

4) 4-чү вә 5-чи компонентләрин (чүмләләрин) грамматик әсаслары олса да, нә бир-бири илә, нә дә башгалары илә ишләнир.

Мүәллимин әлавәси: Доғрудур, һәмин компонентләрин грамматик әсаса көрә мүрәккәб чүмлә олмаг имканлары вар. Лакин онлар мә'нача башга компонентләрә бағланмыр. Компонентләрин мә'нача бағлылығы исә мүрәккәб чүмләнин әсас әламәтидир.

5) 2, 4 вә 8-чи компонентләр садә чүмлә кими мүстәгил ишләнә биләр.

6) 2 вә 8-чи компонентләрдән (мүстәгил садә чүмләләрдән) мүрәккәб чүмлә дүзәлтмәк үчүн **-ди** шәкилчисини (сәпирди) атырыг.

Мүәллимин әлавәси: бу, интонасија јаратмаг үчүндүр.

Беләликлә, шакирдләр мүрәккәб чүмләнин ашағыдакы әламәтләри илә таныш олурлар:

1. Ики вә даһа артыг компонентлилик. 2. Һәр һансы ики компонентин мүрәккәб чүмлә олмамасы. 3. Компонентләрин мә'на вә интонасијача ујғунлуғу. 4. Бир мүстәгил интонасијанын олмасы.

Мүрәккәб чүмләнин баш вә будаг чүмләләри компонентләринин бәрабәр һүгуглулуғу, мүстәгиллији, асылылығы, табе едән, табе етмәјән вә с. әламәтләри дәрсликдә лазымынча ачылмыр. Һалбуки бу әламәтләр табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләри, баш вә будаг чүмләләри, будаг чүмләләрин нөвләрини мүәјјәнләшдирмәкдә шакирдләрә чох көмәк едир. Бизчә, баш вә будаг чүмләләри фәргләндирмәк үчүн компонентләрә суал тәләб едән, суалын чавабы олан синтактик ваһид кими јанашмаг лазымдыр. Бунун үчүн шакирдләр ашағыдакы чүмләләр үзәриндә ахтарычылыға чәлб едилә биләр:

Онлар да инанырлар ки, өвладлары зәфәрлә гајыдачаглар. Инди һамыја мә'лумдур ки, о, исте'дадлы алимдир.

Шакирдләрә тәклиф едилир ки, һәр ики чүмләнин компонентләрини ајры-ајрылыгда јазсынлар: 1) **Онлар да инанырлар,** 2) **өвладлары зәфәрлә гајыдачаг,** 3) **Инди һамыја мә'лумдур,** 4) **о, исте'дадлы бир алимдир.**

М. — Диггәт един, һансы компонент суал тәләб едир?

Ш. — 1-чи компонент нәјә? суалыны тәләб едир: Онлар нәјә инанырлар?

М. — Даһа һансы компонент суал тәләб едир?

Ш. — 3-чү компонент нә? суалыны тәләб едир: Һамыја нә мә'лумдур?

М. — Бу компонентләрә «суал тәләб едән» компонент адыны веририк; јә'ни баш чүмләдир. Онлар она көрә суал тәләб едир ки, натамамдыр, орада чүмлә үзвләриндән бири чатышмыр, онун бош јери көрүнүр.

2-чи вә 4-чү компонентләрә диггәт јетирилир. Мүсаһибә давам едир:

М. — 2-чи вә 4-чү компонентләр дә суал тәләб едирми?

Ш. — Һәмин компонентләр суал тәләб етмир.

М. — Инди биринчи баш чүмләјә фикир верин. **Онлар да инанырдылар** чүмләсинин тәләб етдији нәјә? суалынын чавабы һаны?

Scanned with ACE Scanner

Ш. — Һәмин суалын чавабы **өвладлары зәфәрлә гајыдачагдыр** компонентидир.

3-чү компонентин суалынын чаваб компоненти дә белә ајдынлашыр. Суал тәләб етмәјән, эксинә, суалын чавабы олан компонентләр будаг чүмләләр адландырылыр.

Мүсаһибә давам етдирилмәклә суаллар үзәриндә дә иш апарыла биләр. Баш чүмләләрин тәләб етдији суалларла шакирдләр чүмлә үзвләри бәһсиндән танышдырлар. Баш чүмлә һансы чүмлә үзвүнүн суалыны тәләб едирсә, онда һәмин мүрәккәб чүмлә сјни адлы будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Будаг чүмләләрин эксәријјәти чүмлә үзвләри вә онларын нөвләринин чүмлә (компонент) шәклиндә ифадәсидир. Јухарыдакы чүмләләр дә тамамлыг вә мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдәр.

Беләликлә дә, будаг чүмлә нөвләринин өјрәнилмәси үчүн зәмин јараныр.

ШАКИРД БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТЫН ОХУЧУСУ КИМИ

Чамал ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

МӘКТӘБДӘ әдәбијјат тәдрисинин сәмәрәли тәшкили шакирддән чох асылыдыр. Буна көрә дә әдәбијјат тәдрисиндә шакирд һәм објект вә һәм дә субјект кими тәдгиг олунур, диггәт мәркәзиндә дурур. Мәктәбдә бәдии әсәрләр шакирдин мә'нәви аләминә, онун бир шәхсијјәт кими формалашыб коммунизм гуручусу олан бир инсан кими инкишафы вә јетишмәсинә тә'сири инди әдәбијјат тәдрисиндә мүәллими чидди мәшғул едән проблемләрдәндир. Башга сөзлә, шакирд бир објект кими әдәбијјат тәдриси заманы мүәллим вә тәдгигатчынын өјрәнмәк мәнбәји олур. Лакин шакирд, һәр шејдән әввәл, өз јаш вә билик сәвијјәси, дүшүнчә тәрзи, ону әһатә едән мүһит һаггында мүәјјән мә'лумата малик олмаға, бу мә'луматы кенишләндирмәјә, дәринләшдирмәјә бөјүк чан атан бир фәрд, бир субјектдир. Онун өз аләми,

өз ушаглыг дүнјасы вардыр ки, тә'лимдә бу аләми нәзәрә алмадан, бунлары әмәлли-башлы өјрәнмәдән мүвәффәгијјәт газанмаг әсла мүмкүн дејилдир. Бу мә'нада шакирди бир субјект кими арашдыранлар, өјрәнәнләр онун өзүнү јашадығымыз мараглы, мүрәккәб вә чох фајдалы бол информасијалар дөврүнүн ушағы кими көтүрмәли, она бә'зи мәктәбләрдә мүшаһидә олундуғу кими, ушаг нәзәри илә бахмамалы, тәләбкар, һәссас, өјрәнмәјә, дәрин билик әлдә етмәјә чидди сә'ј едән бир инсан, үмидимиз вә кәләчәјимиз олан, јарадычы, гуручу бир гәһрәман кими бахмаг лазымдыр. Тә'лимдә шакирди бир субјект, бир фәрд кими өјрәнмәјин мәгсәд вә вәзифәләри, имканлары мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Бу ишдә әдәбијјат тәдрисинин дә өзүнәмәхсус имканлары вә вәзифәләри вардыр. Шакирдин әдәбијјатдан мәктәбдә алдығы биликләрә өз мүстәгил вә фәрди мүнасибәтләри нечәдир? О, һансы әдәби анлајышлары вә нечә габул едир? Ән чох һансы әдәби гәһрәманларла марагланыр вә нә үчүн? Әдәбијјат дәрсләри васитәсилә өз мә'нәви аләмини, бәдии зөвгүнү нечә зәнкинләшдирир? вә с. кими суаллар инди хүсуси тәдгигата мөһтачдыр.

Бунлардан бири, бәлкә дә, биринчиси, шакирдин **мүталиә** марағынын, **мүталиә** даирәсинин, **мүталиә** мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси вә тә'лимдә онун нәзәрә алынмасыдыр. Мүасир информасијаларын боллуғу, бу информасијаларла силаһланмағын **имканлары**, онлары мәнимсәмәјин **мөвчудлуғу** шәраитиндә **мүталиә** јенә дә **әсас** вә **апарычы** рол ојнајыр, тә'лимин сәмәрәли тәшкилинин, бир нөв, бүнөврәси һесаб едилир. Она көрә дә мүасир мәктәбләрдә шакирд мүталиәсини елми-методик әсаслар үзрә тәшкил етмәк, она рәһбәрлији вә нәзарәти күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг инди мүәллимдән, хүсусилә дә, дил-әдәбијјат мүәллиминдән даһа чох асылыдыр.

Мүшаһидә вә тәдгигатын нәтичәләри сүбут едир ки, мүталиә ишинә рәһбәрлик ушағын анләсиндән, лап кичик јашларындан башлајыр. Мүасир ушаг јазыја, нечә дејәрләр, чызма-гара етмәјә лап еркән јашлардан, охудан әввәл һәвәс вә мејл көстәрирләр. Анләләрдә апарылан чохлу мүшаһидә материалларынын нәтичәләри сүбут едир ки, 1 вә ја 1,5 јашдан ушагда гәләмлә ағ кағыз үзәриндә ишләмәјә хүсуси мараг олур. Әлбәттә, буна јазы демәк олмаз. Ким билир, бу балача «дилсиз-ағызсыз» көрпәләр ушаг дүнјасынын бу дөв-

Scanned with ACE Scanner

рүндә һансы сирли аләмлә јашајыр, ағ кағыз үзәриндә етдији чызма-гараларла һансы әфсанәви һикмәтләр дүнјасынын нечә-нечә ачылмамыш мүәммаларыны өз бејнинин сүзкәчиндән кечириб кағыз үзәриндә «гәләмә алыр». Амма елми ахтарышлар, аилә вә көрпәләр евиндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, инди ушаг **үч** јашындан охуја билир. Бағчада мүасир ушаглар **әлифбаны көрмәклә, танымаг вәрдиши** илә өјрәнир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, сон илләрдә әлифба тә'лими дөврү гысалдылмыш вә бу, тәчрүбәдә өзүнү јахшы доғрултмушдур. Дејиләнләрдән **чыхарылан илк методик нәтичә будур ки, шакирди бәдии әдәбијјатын** охучусу кими арашдырдыгда **онун бүнөврәсини аиләдән, көрпәләр еви вә бағчалардан, һазырлыг синифләриндән, хүсусилә ибтидаи синифләрдән тәчрид етмәк олмаз.**

Инди һамы — валидејн дә, тәрбијәчи дә, мүәллим дә белә бир јекдил рә'јдәдир ки, **мүталиәнин бүнөврәси** нә гәдәр **дүзкүн, мөһкәм** гојулса, бу, тә'лимә мүталиәнин сонракы мәрһәләләринә мүсбәт тә'сир едир, фајдалы олур вә сәмәрә верир. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, һеч дә бә'зи ибтидаи синифләрдә охунун бүнөврәси, бу синифләрдә тәтбиг олунан **изаһлы гираәт** ишинин вәзијјәти күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә олмур. Шакирдләр пис охујур, охунун сүр'әти зәиф олур; бә'зи ибтидаи синифләри гуртаран шакирдләр һәлә дә **һечалар үзрә** охујурлар. Бу исә тә'лимин сонракы мәрһәләсиндә, шакирдләрин мүталиә марағынын психоложи чәһәтдән гүвәтләндији дөврдә, чох охумаг вә сүр'әтлә охумаға зәрурәт мејдана кәлдији, тәдрис фәнләринин өјрәнилмәјә башландығы заманда иши чох чәтинләшдирир, тә'лимдә киләмәк һалларына сәбәб олур.

Ушағын мәктәб јашлы дөврү онун чох охудуғу, јахшы, дәјәрли китаблары бә'зән тәкрар мүталиә етдији, онларла нечә дејәрләр, үнсијјәт бағладығы, достлуг етдији дөврдүр. Мәктәблиләрин «Полад нечә бәркиди», «Кәнч гвардија», «Бир кәнчин манифести», «Узаг саһилләрдә», «Үч мүшкетјор», «Овод» вә с. кими әсәрләри бөјүк мараг вә һәвәслә охумалары буна ән јахшы нүмунәдир. Инди, хошбәхтликдән, мүасир ушагларда китаба һәвәс вә мараг күн-күндән артыр. О, мәһз она лазым олан, фајда верән китабы өзү ахтарыб тапыр. Бу, мүәллимин, китабханачынын ишини, әлбәттә, чох асанлашдырыр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, бу саһәдә һәлә мәктәб чох иш көрмәлидир. Дәјәрли, ушагларын јаш вә

билик сәвијјәсинә мүвафиг олан, тә'лимдә онларын алдыглары биликләрини кенишләндириб вә тамамламаға көмәк едән әсәрләри шакирдләр арасында јајмаг онларын охумасына мараг ојатмаг үчүн дил-әдәбијјат мүәллиминин, үмумијјәтлә, бүтүн педагожи коллективин үзәринә даһа мәс'ул вәзифәләр дүшүр.

Шакирд мүталиәсинин сәмәрәли тәшкили, мүталиә **марағынын** өјрәнилмәсиндән, охунулан әсәрләри нечә **баша дүшүлдүјүнүн** мүәјјәнләшдирилмәсиндән вә мүталиәјә **рәһбәрликдән** чох асылыдыр.

1. Шакирдләрин мүталиә марағы. Шакирдләрдә мүталиәјә мараг онларын јаш хүсусијјәтиндән, бурадан ирәли кәлән билик даирәси вә психолокијасындан чох асылыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, ушағын ајры-ајры јаш дөврүндә она јарадычылығы илә таныш олдуғу сәнәткарлар мүхтәлиф гәләм саһибләри кими көрүнүр. Мәсәлән, С. Вурғунун әсәрләрини ибтидаи вә орта синифләрдә охујан шакирдләрлә X синифдә охујан ејни шакирдин көрүш даирәси нечә дәјишдији, формалашдығы, јениләшдији вә башгалашдығы илә таныш олурсан. Шакирд «М» шаирин «Азәрбајчан» ше'ри илә ибтидаи синифдә охујаркән танышлығындан алдығы тә'сир белә иди: «Көзәл ше'рдир. Ајдын јазылыб. Тез әзбәрләнир».

Һәмин шакирд бир нечә ил сонра V синифдә ше'рин бир нечә бәнди кечилиб гуртардығындан сонра алдығы тәәссүраты белә ифадә едир: «Ше'р Вәтәнимизин көзәлликләрини тәрәннүм едир. Азәрбајчан һаггында билијкләримизи кенишләндирир. Мусигијә чох јахын јазылдығындан нәғмә кими сәсләнир. Ону охујанда бәстәкарларымызын ше'рә бәсләдији мусигиләр дәрһал јада дүшүр. Хош тә'сир ојадыр. С. Вурғун бөјүк вә көзәл сәнәткардыр».

X синифдә С. Вурғунун лирикасы ичмал јолла өјрәдилир. Онун «Ҹејран», «Дағлар», «Јадыма дүшдү» вә с. лирик әсәрләри илә бәрабәр, мәшһур «Азәрбајчан» ше'риндән дә сөһбәт кедир. Бу мөвзу үзәриндә шаирин поетик ахтарышларына диггәт чәлб олунур. Бу синифдә ше'рдән шакирдин чыхардығы поетик нәтичә әввәлкиләрдән тамамилә фәрглидир: «Азәрбајчан» ше'ри халг шаири С. Вурғунун Вәтән һаггында јүксәк поетик дилдә ифадә етдији күчлү һимн кими чох көзәл сәсләнир. Тәсадүфи дејил ки, «Азәрбајчан»ы бә'зән Одлар дијарына һәср олунмуш бөјүк бир поеманын прологу,

бә’зән дә Вәтән һаггында бир дастан адландырырлар. С. Вурғун ше’ринә хас олан көзәл вә јүксәк поетик дил, һәр шејдән әввәл, бәдии үмумиләшдирмә бу әсәри дилләр әзбәри етмиш, халг ше’ри кими шөһрәтләндирмишдир. «Азәрбајҹан»ы инди әзбәр билмәјән мәктәбли-охуҹу, демәк олар ки, тапмаг ҹәтиндир. Бу ше’р инсанда Вәтәнин көзәлликләри илә неҹә фәхр етмәк, ифтихар вә гүрур һисси илә јашамаг, ондан мә’нәви гида алмаг вә С. Вурғун ше’ринин гүдрәтини дујмаг үчүн чох сәчијјәвидир».

Бәли, һәр јашын өз Пушкини, өз Гоголу, өз Сабир вә С. Вурғуну вар! — дејәнләрә һагг газандырмаг лазымдыр.

Мәһз буна көрә дә ушағы бәдии әдәбијјатын мүталиә објекти кими тәдгиг едән вә онларын мүталиә марағыны өјрәнән психологларын елми гәнаәти беләдир ки, бу ишдә ушаг јашынын үч инкишаф мәрһәләси нәзәрдә тутулмалы вә фәргләндирилмәлидир: **кичик** (10-12) јаш, **орта** (13-14) јаш, **илк кәнҹлик** (15-17) јаш дөврләри.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ушаг јашынын бу мәрһәләләри онун охудуғу синифләрлә тәхминән ујғун кәлир. Тәҹрүбә көстәрир ки, бир-бири илә јахын олан бу јаш групларында белә бә’зән бүтүн ушаглара ејни ҹүр јанашмаг олмаз. Бә’зән мәнсуб олдуғу ушаг групунда елә охуҹу-мүталиәчи шакирд олур ки, о, мараг даирәсинә көрә фәргләнир. Мүталиә марағынын ушаг јашынын ајры-ајры мәрһәләсиндә бөјүкләрин, һәмјашыд јолдашларынын тә’сириндә олдуғуну да нәзәрдән гачырмамалыдыр.

Мүталиә марағынын өјрәнилмәсиндә психоложи-методик ајдынлыг вә конкретлик үчүн һәр бир мәрһәләнин хүсусијјәтләрини гысача нәзәрдән кечирәк.

Кичик јашлыларда. Ушаг јашынын бу дөврүндән әдәбијјаты хүсуси тә’лим фәнни кими өјрәнмәјә башлајыр, һәјат һаггында, ону әһатә едән мүһитдә баш верән һадисәләр барәсиндә даһа чох мә’лумат топламаға мејл едир. Бу јашда олан шакирд ибтидаи синифләрдән ајрылыб сәккизиллик мәктәбә дахил олур, өзүнүн «ушаглыг дөврүндән» чыхыб јени бир дөврә, бәлкә дә, онун аләминдә «бөјүклүк дөврүнә» гәдәм гојдуғуну дүшүнүр. Психологларын бу јашда ушағын дүшүнҹәләриндән чыхардыглары елми нәтиҹә беләдир ки, ушаг бу јашда оланда елә зәнн едир ки, о, артыг ушаг дејил-

дир.[1] Бу јашлы ушагларда һәјата вә инсанлара мүнасибәтдә јаранан психоложи дәјишиклик, тәбии олараг, инҹәсәнәтә бахышларында да јени мүнасибәтләр јарадыр. Буна көрә дә бу јашлы ушаглар тә’лим-тәрбијә просесиндә хүсуси вә ҹидди нәзарәт тәләб едирләр. Ушаг јашынын бу дөврүнү мүрәккәб дөвр һесаб едирләр. 10-12 јашлы мәктәбли мүәјјән мә’нада ушаглыг аләминдән ајрылса да, о, бу аләмдән әсла кәнарда дүшүнүлмәмәлидир. О, ибтидаи синифдән, бәсит тәсәввүрләрдән мүәјјән мә’нада узаглашса белә, јенә дә ушагдыр. Өз емосионаллығы, һисс вә дујғулар аләминин һәссаслығы илә дә ушаг јашынын бу дөврү өзүндән әввәлки јаш дөврүндән сечилир. Психолог Л. С. Выгодскинин гәнаәти беләдир ки, 12 јашлы ушагда әдәбијјата һәвәс вә мараг башгаларындан фәргләнир вә күчләнир. Инҹәсәнәтә, хүсусилә, кино әсәрләринә бу јашлы ушагларда мараг үстүн олур. Гәһрәманлыға, елми-фантастикаја, маҹәрачылыға мејл һиссләри дә бу јашда олан ушагларда күчләнмәјә башландығындан мүталиә етдији әсәрләр онларын биликләрини артырмаг, тәсәввүрләрини кенишләндирмәк, һәјат һаггында мә’луматларыны зәнкинләшдирмәкдә вә тамамламагда чох көмәк едир, марағы күчләндирир. Бу јашлы ушагларда аз вә кечиҹи дә олса, фантастик мөвзулар, хүсусилә, нағылларда тәсвир олунан һадисәләрин **реаллығына мүнасибәт** јараныр.

Беләликлә, шакирдләрдә сәнәтдә реализм һаггында садә, бәсит тәсәввүр мејли ојаныр. Охудуғундан билик алмаг, һәјаты өјрәнмәк, билдикләрини тәсдиг етмәк, тамамламаг вә с. мүталиә етдикләрини дујмаг, ондан һисси тә’сир алмаг вә һәјәҹанланмаг емосијасындан әсла мәһрум дејилдир. Әкәр шәһәр мәктәбләринин шакирдинин дағ шәлаләси һаггында аз мә’луматы вә ја думанлы тәсәввүрү варса, бәдии әсәрләр бу барәдә онун билијини дәгигләшдирир, тәсәввүрүнү ајдынлашдырыр, һәм дә емосионал һиссләр тәрбијә едир, көзәллик дујғусу ашылајыр.

Буна көрә дә әдәбијјат тәдрисинин, бир нөв, бүнөврәси ролуну ојнајан IV—V синифләрдә шакирдләрә сәмәрәли мүталиә баҹарығы ашыламаг ишиндә ибтидаи синифләрдә алынан билик, баҹарыг вә вәрдишләрә әсасланмаг вә онларын мүталиәсини мәһз бу әсасда гурмаг фајдалы олур, тә’лимин

---

[1] Бах: Возрастнаја и педагогическаја психолокија. М., 1973, сәһ. 106.

Scanned with ACE Scanner

сонракы мәрһәләсинә мүсбәт тә'сир едир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә мүвафиг мүталиә бачарығына малик олан шакирд мүталиә марағында мүһүм мәрһәлә олан IV—V синифләрдә чәтинлик чәкмир, охудуғу әсәрләр әсасында алдығы биликләр васитәсилә ибтидаи синифләрдә газандыглары мүталиә вәрдишләрини даһа да мөһкәмләндирирләр. Әдәбиjјат тәдрисинин бу илк мәрһәләсиндә мүталиә ишинин тәшкили **газанылан оху вәрдишләриндән чох асылыдыр.** Охунун сүр'әти «аллаһ веркиси» дејилдир. Бу, оху техникасына риаjәт етмәк јолу илә вә мүнтәзәм тәмринләр апармагла газанылан бир вәрдишдир. Мәктәб тәчрүбәсиндә сүр'әтли охуја јијәләнмәк тәдричилик, план, систем вә ардычыллыгла мүмкүн олур. Мәсәлән мәктәбдә **биринчи** синиф шакирдләри **сөзләри һечаларла** охујур вә бу һечалар ахарлығы әсасда бүтөв сөзү охумаг вәрдиши газанырлар. Програмын тәләби әсасында биринчи синиф шакирди дәрс илинин ахырында дәгигәдә 30-40 сөз охумалыдыр. **Икинчи синифдә** дәгигәдә охунан сөзүн сајы 60-70-ә, **үчүнчү синифдә** исә 80-90-на чатмалыдыр.

Дөрдүнчү — онунчу синифләрдә хүсуси оху дәрси јохдур. Бу синифләрдә әсасән охунун «сәссиз» нөвүндән **кениш** истифадә олунур.

Совет мәктәбләриндә сүр'әтли охуја хүсуси фикир верилир. Шакирдләри сүр'әтли охуја алышдырмаг үчүн мүәллимләрлә бәрабәр, психологлар, физиологлар да мараглы тәчрүбәләр, експериментләр апарырлар. Бу тәчрүбәләрин диггәт **мәркәзиндә белә бир мүлаһизә дајаныр ки, шакирд охујачағы сәтри бүтөвлүкдә вә бир анлыгда көрә билсин, орадакы фикри дәрһал «тутмағы» бачарсын. Охујанын нәзәри солдан сағa дејил, јухарыдан ашағыја чәлб олунсун.**

Беләликлә, сүр'әтли оху өзлүјүндә газанылан бир вәрдиш олмајыб, мәтнин мәзмунуну шүурлу мәнимсәмәклә бирләшән бир вәрдишдир. Бу, сүр'әти зәиф олан шакирдләри кәсмә картон көзлүкләр үзәриндә ишләтмәк фајдалы олур. Бу көзлүкләр мәтн үзәриндә елә јерләшдирилир ки, шакирд оху заманы әввәл бир, сонра исә ики-үч сәтри бирликдә көрә билир вә охујур. Новосибирскдәки 159 №-ли мәктәбин бу саһәдәки тәчрүбәси вә орада чыхарылан методики нәтичә диггәти чәлб едир: **«Әкәр дәгигәдә 600 сөз охуја билирсәнсә, бу заман һеч бир тәдрис јүкү горхулу дејил».**

Тәчрүбә көстәрир ки, јашлы адамын оху сүр'әти о гәдәр дә чох дејил: дәгигәдә 200-300 сөздүр. М. Горки дәгигәдә 4.000 сөз охуја билирди. Елә адамлара раст кәлмәк олур ки, дәгигәдә 500-600, һәтта 1.000 сөз охуја билирләр.[1]

10-12 јашлы ушағын мүталиә марағындакы дәјишиклик, һәр шејдән әввәл, һәјат һаггында, онлары әһатә едән әтраф мүһит барәдә, хүсусилә исә, сосиализм чәмијјәтинин инкишафы вә тәрәггисинин нәтичәсиндә јаранан вә көзәлләшән сосиалист Вәтәнимизин үстүнлүкләри һаггында бәсит тәсәвүрләрини кенишләндирмәк вә зәнкинләшдирмәк мејлинин вә марағынын күчләнмәси илә бағлыдыр.

Ушаг јашынын бу дөврүндә мүталиә марағынын мәркәзиндә **халг нағылларына мејл күчлү олур.** Тәчрүбәли мүәллимләр кичик јашлы ушагларын психоложи хүсусијјәтләрини тәдричән кенишләндирмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирләр. Бу мәгсәдлә фолклор, хүсусилә дә, онун **халг** нағылы мотивләриндә јаранан әсәрләри бу јашда олан кичик охучулара төвсијә етмәк јахшы нәтичә верир. Шакирд «А» дөрдүнчү синифдә охујурду. О, нағылдан башга һеч бир шеј охумурду. Бакыдакы 199 №-ли мәктәбин мүәллими Л. Әһмәдова дејир ки, мән һәмин шакирдә мүталиә үчүн А. Шаигин «Гочполад» әсәрини төвсијә етдим. Шакирд аз вахт ичәрисиндә бу әсәри охујуб гуртарды. Сонра марагландым ки, о, мәктәбин китабханасындан А. Шаигин башга ушаг әсәрләрини алыб охујур. Кичик јашлылар мүһарибә, сәјаһәт космонавтика, бөјүкләрә мәхсус олан пешә вә сәнәти тәсвир едән әсәрләри даһа чох хошлајырлар. Ибтидаи синифләрдән ушаг марағынын мәгсәдәмүвафиг истигамәтләндирилмәси мүталиәнин педагожи, психоложи-методик әсасларда тәшкили үчүн сәмәрәли олур вә фајда верир.

Орта јашлыларда. 13-14 јаш ушаг јашынын мараглы бир психоложи мәрһәләси һесаб олунур. Бу дөвр јаш фәргиндәки инчәлији, онун шакирддә јаратдығы психоложи әһвал-руһијјәни көркәмли совет јазычысы С. Михалковун ушаглар үзәриндә апардығы узунмүддәтли мүшаһидәләрин белә бир нәтичәси чох ајдын вә бариз ифадә едир: «Једди јашлы оғлан ушағы дејир: «Атам һәр шеји билир». Он дөрд јашлы дејир:

[1] Бах: Сколко слов в минуту, «Известија» гәзети, № 21, 1973, 25 јанвар.

«Атам һеч дә һәр шеји билмир ки». Ијирми бир јашда оланда дејир: «Атам һеч шеј билмир». Отуз беш јаша чатанда: «Тәәссүф ки, атам сағ дејил. Сағ олса иди, онунла мәсләһәтләшәрдим»,—дејир. Көрүндүјү кими, орта јашлы ушагда ону әһатә едән мүһитә, өзүндән бөјүкләрә јени вә мараглы психоложи мүнасибәт јараныр, о, тәдричән өзүнү һәјата, даһа чох информасијалар өјрәнмәјә һазырлајыр. Атасынын, өзүндән бөјүкләрин биликләринә нисби мүнасибәт бәсләјир. вә с. Шакирд бу јашда мәктәбин VI—VII синифләриндә охујур, бир сыра әмәли вәрдишләрә јијәләнмәк зәрурәти гаршысында олур. Бу јашлы ушагларда мүталиәјә мараг даирәси кенишләнир. Ону сәјаһәт вә мачәра, елми фантастика, тарихи-биографик жанрда јазылан әсәрләр, мүһарибә мөвзусу вә с. марагландырыр. Шакирд бу јашда оларкән өзүндән бөјүкләрин һәрәкәтләрини, дахили аләмләрини өјрәнмәји, һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз етмәји чох хошлајыр.

Ушаг јашынын бу дөврүндән һәјата фәал мүнасибәт, охудуғу әсәрин маһијјәтинә нүфуз мејли күчләнмәјә башлајыр. Бу јашда олан ушаглар 26-ларын гәһрәманлыглары мөвзусунда јазылан әсәрләри (М. Һүсејнин «Комиссар»), вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманларыны (М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести», Г. Илкинин «Шимал күләји») охумаға вә өјрәнмәјә мараг һисси күчләнир.

Илк кәнчлик дөврү. 15-17 јашлы ушагларын психоложи хүсусијјәтләри, һәјата вә адамлара мүнасибәтләри, мүталиә мараглары даһа күчлү олур. Онлар әсил сәнәт әсәрләрини дүзүб гијмәтләндирмәји бачарыр, әдәби гәһрәманларын психоложи аләмләринә, әхлаги кејфијјәтләринә дәриндән нүфуз едир, сәнәткарын мөвгејини, тәблиғ етдији фикирләри өјрәнмәјә бөјүк һәвәс көстәрирләр. Онлар өз јаш вә билик сәвијјәләринә мүвафиг повест вә романлары охујурлар. Бу јашда олан шакирдләр лирик әсәрләри марагла охујур вә әзбәрләјирләр, фачиә әсәрләри илә марагланырлар. Јухары синифләрин шакирдләри «бөјүкләр үчүн» әдәбијјаты охумағы, өзләрини јашлылара охшатмағы, әдәби гәһрәманлары тәглид етмәји дә чох хошлајырлар. Јухары синиф шакирдләриндә әсәрин мүәллифини, онун әдәби мөвгејини, мүасирләри арасындакы јерини өјрәнмәк марағы да ашағы јашлылардан фәргләнир. Белә олдугда о, охудуғу әсәр мүәллифинин умуми јарадычылығыны да өјрәнмәк истәјир, онун башга әсәрләрини дә охумаға башлајыр.

Илк кәнчлик дөврү һесаб олунан 14-15 јашлы ушагда һәјата бахыш, дүшүнчә тәрзи, мүталиә марағыны индики заман өзү мүәјјәнләшдирир. Индики илк кәнчлик бол информасијалар дөврүндә, һәјатымызын күн-күндән көзәлләшдији бир дөврдә јашајыр. Мүасир дөврдә мәктәбин јухары синифләриндә охујан шакирдләр даһа тәләбкар, даһа зөвглү вә биликли олмушлар. Тәсадүфи дејил ки, инди бу јашда олан ушаглары, һаглы олараг, гејри-ади истеʼдад саһиби, тәләбкар вә чох һәссас охучу-инсан һесаб едирләр. Бу јашда олан ушаг инди јалныз өзүнү дејил, валидејнләрини, тәрбијәчисини, мүәллимини дә дәјишмәк, мүасир һәјатла ајаглашмаг мәчбуријјәти гаршысында гојур. Мүасир ушагда јени фикирләр, орижинал мүлаһизәләр, чәмијјәт вә тәбиәт һадисәләринә јени бахыш чох сүрʼәтлә дәјишир. О, бөјүк арзуларла јашајыр. Мүәллим мүасир шакирди дүшүндүрән вә марагландыран суаллара дүзкүн вә ајдын чаваб вермәли, онларын мүталиәсини истигамәтләндирмәји бачармалыдыр.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Бејнәлхалг сүнʼи дил үзрә һазырланмыш лајиһәләрдән јалныз бири — е с п е р а н т о заманын сынагларындан кечә билмишдир. Есперантонун мүәллифи һәким—акулист Лүдовик Заменгоф 1856-чы илдә Полшанын Белосток шәһәриндә анадан олмушдур. Јерли сакинләрин беш дилдә данышмасы онларын бир-бирини анламасына имкан вермирди. Буна көрә кәнч Лүдовик јени үнсијјәт васитәси—көмәкчи дил јаратмаг гәрарына кәлир. 14 дилдә данышмағы бачаран һәким өз лајиһәси үзәриндә бир нечә ил ишләјир. 1887-чи илдә ону Варшавада «Есперанто» ләгәби илә нәшр етдирир (**есперанто** «үмид едән» демәкдир).
Аз сонра бу дилдә һәм тәрчүмә, һәм дә орижинал әдәбијјат мејдана чыхыр. Дүнја әдәбијјаты классикләриндән А. С. Пушкинин, М. Ј. Лермонтовун, В. Шекспирин, Һөтенин, Сервантесин, Л. Толстојун, М. Горкинин вә башгаларынын әсәрләри есперанто дилинә тәрчүмә олунур. Есперанто тәрәфдарларынын сајы кетдикчә артырды. Ромен Роллан, М. Горки, И. Мичурин кими шәхсијјәтләр ону гызғын мүдафиә едирдиләр. Л. Н. Толстој Русија есперанто чәмијјәтинин фәхри президенти сечилмишди.

(Арды 62-чи сәһифәдә)

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ ЗӨВГ ТӘРБИЈӘСИНИН ИМКАНЛАРЫНА ДАИР

Новруз ӘҺМӘДОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

БӘДИИ әсәрләр үзрә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасында әдәбијјат дәрсләринин имканлары чохчәһәтли форма вә мәзмуна маликдир. Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, бәдии нүмунәләр, ајры-ајры әсәрләрдә јахшы ишләнмиш сурәт, һадисә, епизодик лөвһәләр, тәсвирләр вә с. илә јанашы, кириш сөзү, кириш мүсаһибәси, ифадәли оху, мәзмун үзәриндә иш вә тәһлил кими имканлары мәһз бәдии зөвг тәрбијәсинә истигамәтләндирмәк әдәбијјат дәрсләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир. Бу вәзифәни лајигинчә јеринә јетирмәк нәинки бәдии зөвгүн формалашмасына, һәм дә әсәрләрдә бәдии һәллини тапмыш тәрбијә мәсәләләринин дәриндән мәнимсәнилмәсинә јол ачыр.

Бу мәгаләдә анчаг мәзмун үзәриндә ишдән бәһс едәчәјик. Мәзмун үзәриндә иш мүхтәлиф формаларда, о чүмләдән план үзрә, сурәтләрә көрә, мүсаһибәјә әсасән, нағылетмә вә башга шәкилдә апарылыр. Бәдии әсәрләрин, хүсусән, нәср әсәрләринин мәзмуну үзәриндә мүхтәлиф ишләр апарылса да, бунлар бир мәгсәдин һәјата кечирилмәсинә—мәзмунун шакирдләрә мәнимсәдилмәсинә хидмәт едир. Бәдии әсәрин мәзмунуну һәртәрәфли мәнимсәмәк шакирдләри һәм мәфкурәви тәһлилә һазырлајыр, һәм дә онлары әсәрин бәдии мәзијјәтләри илә гаршылашдырыр. Мәһз бу бахымдан мәзмун үзәриндә иш просесиндән истифадә етмәк, ону әсәрин бәдии кејфијјәтләринин шакирдләр тәрәфиндән дујулмасы вә гијмәтләндирилмәси истигамәтиндә апармаг, әсәрин мәзмуну илә бағлы олараг бәдии форманын нечә верилдијини онлара көстәрмәк бәдии зөвгүн формалашмасына көмәк едир.

Бәдии әсәрләрин мәзмуну үзәриндә апарылан иш формаларынын характерик чәһәти одур ки, бәдии чәһәтдән камил ишләнмиш мәсәләләри мүәјјәнләшдирмәк саһәсиндә шакирдләрә билик, бачарыг вә вәрдишләр верир. Бунунла әлагәдар мәзмун үзәриндә иш формаларындан үчү үзәриндә дајанмағы лазым билдик:

а) план үзрә иш: мәзмун үзәриндә ишин бу формасында бәдии әсәр мүвафиг һиссәләрә бөлүнүр, һиссәләрә ад верилир, бунлар арасында әлагә јарадылыр вә беләликлә, мәзмун шакирдләрә мәнимсәдилир. План тәртиби заманы әсәрин биткин һиссәләрә ајрылмасыны, бу һиссәләрин мүәјјән фикир ифадә етмәсини, гурулушуну нәзәрә алмаг лазымдыр. Елә әсәрләр вар ки, гурулушча биткин һиссәләрә бөлүнүр вә бу чәһәтдән шакирдләрин ишини асанлашдырыр, онлара дүзкүн истигамәт верир.

б) Суаллар үзрә:

шакирдләрдә бәдии зөвгү формалашдыран имканлардан бири дә суаллара көрә бәдии әсәрин мәзмуну үзәриндә апарылан иш формаларындан јарадычы шәкилдә истифадә етмәкдир. Бунун үчүн, әввәлчә, мәзмунун ајры-ајры там һиссәләрини әһатә едә биләнәк суаллар һазырланмалыдыр. Сонра бу сualларын чавабларына аид парчаларда шакирдләрин диггәтини бәдии чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәјә јөнәлдән, ахтарышлара сөвг едән суаллар тәртиб едилмәли, әсәрин бу вә ја башга һиссәсинин јаратдығы бәдии тә'сирин мәзмуну ајдынлашдырылмалыдыр. Әсәрдәки ајры-ајры епизодлар, сурәтләр, әсас мәсәләјә хидмәт едән јардымчы мәсәләләр, бир сөзлә, һәр бир бәдии үнсүрүн мә'на вә әһәмијјәти өјрәдилмәли, мәзмунда онларын јери мүәјјәнләшдирилмәлидир.

в) Сурәтләр үзрә:

бәдии әсәрин мәзмунунун плана вә суаллара көрә мәнимсәдилмәси просесиндә шакирдләри бәдии әсәрләрдә верилән мәсәләләрин сечилмәси, үмумиләшдирилмәси, ишләнмәси, илә јахындан таныш етмәк мүәјјән мә'нада мәһдуддурса, сурәтләрә көрә мәзмун үзәриндә иш исә ән хырда мәсәләләри белә әһатә едир. Мәһз бу истигамәтдә сурәтләрин сөзләрини, davranышларыны, һадисәләрә мүнасибәтини вә башга мә'нәви кејфијјәтләрә малик олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк бу чәһәтдән характерикдир.

Мәзмун үзәриндә иш формаларыны ашағыдакы кими тәтбиг етмәк мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, VII синифдә Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәриндән ајры-ајры фәсилләрин конкрет башлыгларла планлы шәкилдә верилмәси әсәрин мәзмунуну мәнимсәмәкдә шакирдләрә көмәк едир. Бундан әлавә, һәр фәслин мәзмунуну шакирдләрә даһа дәриндән өјрәтмәк мәгсәдилә бу фәсилләрин өзүнү дә планлы шәкилдә мүәјјән һиссәләрә бөлмәк олар вә бөлүнмәлидир. Бу чәһәтдән һәмин повестин «Көз јашы романы» һиссәсини ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг олар:

Scanned with ACE Scanner

План.

1. Шәһәрдә дөјүкән бир кәнд ушағы; 2. Мешәдаббасын дүканында; 3. Ағыр ичалат сәбәтини гапы-гапы кәздирәркән; 4. Баш верән фәлакәт; 5. Күчәјә говулан ушаг; 6. Баһар туфана дүшән солғун јарпаг кими; 7. Сон һәјат нәфәсиндә.

Бу план әсасында әсәрин «Көз јашы романы» һиссәсинин мәзмунуну шакирдләрә дәриндән, һәртәрәфли мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Лакин Баһарын дахили аләмини вә портретини, онун дүшдүјү ачыначаглы вәзијјәти әјани көстәрән образлы тәсвирләр вә епизодик лөвһәләр үзрә шакирдләри ашағыдакы плана әсасән ишләтмәк бу һиссәнин бәдии мәзијјәтләрини онлара һисс етдирмәк бахымындан чох фајдалыдыр.

План.

1. Баһарын портрети; 2. Баһарын дахили аләми илә танышлыг.

Баһарын портрети: «Баһар көһнә чарыглы, јалынгат, гәдәк палтарда, гәссаб дүканынын гаршысында әсим-әсим әсирди. Диши-дишини кәсирди... Ушаг сојугдан көмкөј көјәрмишди. Әлләрини һовхурмагдан нәфәси јорулмушду. Көһнә чарыгдан чыхан баш бармаглары чохдан кејимишди. Тојуг кими ајағынын бирини көтүрүб о бирини гојурду. Башыны чевириб каһ сağа, каһ сола бахыр, һәр хышылтыва аддым сәсиндән көмәк истәјирди. Баһар онсуз да кичик вүчуду илә бүзүшүб јумаға дөнмүшдү».

Баһарын дахили аләми илә танышлыг: «Баһар анасындан ајрылмыш үркәк бир гузу кими дивара гысылыб дурмушду. Мәшәдини көзләјирди. О, интизар вә хофлу көзләрини адамлардан ајырмырды. Шәһәрин басырыг, курултулу күчәләри она гәрибә кәлирди. Ач, јоргун олса да, анасындан, кәндләриндән ајрылса да, белә бир јерә кәлдијинә севинирди... Мәрданы көрмәк үмидилә тәләсирди. Өтүб кечән, бој-бухунундан, палтарындан гардашына охшајан адамлары диггәтлә сүзүрдү. Бә'зисинин үзүнү көрмәк үчүн гачыб габаға кечирди. Лакин сонра јадына дүшүрдү ки, бурадакылар варлы-карлы адамлардыр, рәнчбәрин бурада нә иши?».

Беләликлә, шакирдләр јухарыдакы плана әсасән верилән нүмунәләри диггәтлә нәзәрдән кечирир, Баһарын харичи вә дахили аләмилә јахындан таныш олур, онун үрәкјандыран харичи көркәмини, ирадә, мараг, еһтијат, үмид вә башга мә'нәви зәнкинликләрини дәриндән дујур. Баһар сурәтинин бәдии чәһәтдән мәһз бу парчаларда нечә верилдијини көрүб гијмәтләндирирләр. Бундан әлавә, бу фәслин мәзмунуну әкс етдирән планын һәр бир бәндиндә бәдии тәсвирләр, епизодик лөвһәләр үзәриндә дә шакирдләри ишләтмәк олар. Мәсәлән, планын «Баш верән фәлакәт» маддәсини ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг мүмкүндүр:

1. Баһар анасыны хәјалына кәтирир, онунла јашлылара мәхсус көрүшмәчәјини дүшүнүр. 2. Ит ичалаты гапыб гачырыр. 3. Ушаг күчәјә говулур.

Планын башга, һәтта чәтин хырдаланан бәндләрини дә планлашдырмаг, һәр бир бәндин мәзмунуну бу јолла шакирдләрә ачыб көстәрмәк олар. Чүнки јүксәк бәдии кејфијјәтә малик олан бу кими әсәрләрин һәр бир парчасы, ону тамамлајан зәрури, ајрылмаз тәркиб һиссәләридир. Повестин «Нөкәрчилик» һиссәсинин чаныны тәшкил едән, әһвал-руһијјәләрин, мүхтәлиф вәзијјәтләрин бәдии шәкилдә нечә верилдијини көрмәк үчүн план тутмаг да характерикдир. Бу һиссәдә ана вә Баһарын хәјалынын шакирдләр тәрәфиндән изләнилмәсини вә мүәјјәнләшдирилмәсини тәшкил етмәк бу чәһәтдән диггәти чәлб едир.

Шакирдләр ана вә Баһарын хәјалларыны дујмаг үчүн онларын вәзијјәтини дәриндән јашамалы, тәсәввүрдә чанландырмалыдырлар. Анчаг белә олдугда ана вә бала хәјалларынын көзәллијини көрмәк, нәфәсләрини һисс етмәк, бу хәјалларын чанлы, реал верилдијинин шаһиди олмаг мүмкүндүр. Јахуд, әсәрин «Сонанын чавабы» фәслиндә «Јусиф—Зүлејха» халчасы илә әлагәдар олараг ананын кечирдији хәјалда да бөјүк гүрур, вәтән вә халг мәһәббәти өз ифадәсини тапыр. Бу фәсилдә дә шакирдләрин бәдии чәһәтләри көрүб дујмаларыны тә'мин етмәк үчүн ана хәјалынын мәзмунуну ашағыдакы план үзрә шакирдләрә изаһ етдирмәк мәгсәдәујғундур:

План.

1. Мадди вә мә'нәви еһтијачдан доған һиссләр; 2. Һәсрәт, тәәссүф вә пешманчылыг һисси; 3. Вәтән вә халг мәһәббәтиндән доған һисс.

Бундан башга, повестин галан фәсилләри, һабелә дикәр әсәрләрин мәзмуну үзәриндә планлы ишлә әлагәдар олараг әсәрләрин мәзмунунда өзүнү габарыг бүрузә верән бәдии мәзијјәтләрин шакирдләр тәрәфиндән «кәшф» едилмәсилә јанашы, онларын тәәссүратларыны, фикир вә рә'јләрини өјрәнмәк дә мәгсәдәујғундур. Ишин белә тәшкили шакирдләрин әсәр үзәриндә даһа һәссаслыгла мүшаһидә апармаларына шәраит јарадыр. Бу, ејни заманда, әдәби әсәрләрдә бәдии мәсәләләрин шакирдләрин дәриндән дујуб-дујмамаларыны өјрәнмәк, бу истигамәтдә иш планыны даһа да тәкмилләшдирмәк бахымындан да әһәмијјәтлидир.

Әсәрләрин бәдии кејфијјәтләрини өјрәнмәк үзрә шакирдләри ахтарышлара сөвг етмәк, сәнәткар зөвгү илә гаршылашдырмаг бахымындан мәзмун үзәриндә суаллара көрә иш апармаг да чох фајдалыдыр. Мәсәлән, IV синифдә Ә. Мәммәдханлынын «Гызыл гөнчәләр» һекајәсинин бәдии мәзијјәтләрини шакирдләрә тапдырмаг үчүн әввәлчә әсәрин мәзмунуна аид ашағыдакы суаллара чаваб алмаг фајдалыдыр:

1. Гоча Фируз бүтүн күнү нә иш көрүрдү? 2. О, ахшамлар һара тәләсирди вә нә үчүн? 3. Сүрәјја чөрәјә пул верәндә Фируз киши нијә хәчаләт чәкирди? 4. Баба вә нәвәнин аиләдә күнләри нечә кечирди? 5. Халча карханасында иш нечә кедирди вә Сүрәјја нечә ишләјирди? 6. Иш јолдашлары она нечә һөрмәт едирдиләр? 7. Гоча Фируз кархана ачылмамышдан Сүрәјјаны нә үчүн ишә кәтирди? 8. Шахталы гыш кечәсиндә Сүрәјјанын күчәдә јатмасынын сәбәби нә иди? 9. Гоча нәггаш Сүрәјјаја нечә гајғы көстәрди?

Бу суаллар әсасында шакирдләр әсәрин мәзмунуну өјрәндикдән сонра онлары бәдии чәһәтдән ахтарышлара, јарадычылыға сөвгетмә бахымындан ашағыдакы суаллардан истифадә етмәк характерикдир:

1. Јазычы нә үчүн һекајәни «Гызыл гөнчәләр» адландырмышдыр? 2. Сүрәјја халыда нечә нахышлар вурурду? 3. Гоча нәггаш «гызыл гөнчәләр» дедикдә нәји нәзәрдә тутурду? 4. Һекајәдә һансы јерләр даһа тә'сирли верилмишдир? 5. Сүрәјјанын ушаглара мүнасибәти сизә нечә тә'сир едир? 6. Һекајәни диггәтлә охујандан сонра һансы епизодик левһә даһа чох кезләриниз гаршысында чанланды. 7. Сүрәјјанын өз ишини севмәси нечә тәсвир едилир? 8. Сүрәјјанын өлүмү ушаглара вә гоча нәггаша нечә тә'сир етди?

Әсәрин мәзмунунун бу гәбилдән олан суаллара көрә өјрәдилмәси просесини шакирдләрин фәаллығы, јарадычылығы истигамәтиндә апармаг бир тәрәфдән мәзмунун дашыдығы тә'сирлә бирликдә мәнимсәдилмәсинә, дикәр тәрәфдән һекајәдә өз әксини тапан һәјат һадисәләринин нечә бәдииләшдирилдијини көрүб дујмаларына имкан јарадыр, бәдии зөвгләринин инкишаф етмәсинә истигамәт верир.

Бәдии сурәтләрә көрә мәзмун үзәриндә дәгиг вә ардычыл иш апармаг, кениш мә'нада, демәк олар ки, бүтүн бәдии әсәри әһатә едир вә шакирдләрдә бәдии зөвгүн формалашмасында мүһүм рол ојнајыр.

IV синифдә М. Һүсејнин «Одлу гылынч» әсәри бу бахымдан диггәти чәлб едир. Һекајәнин мәзмунунун мәнимсә-

дилмәси просесиндә сурәтләрин мә'нәви кејфијјәтләри илә бағлы олан бүтүн мәсәләләрин бәдии чәһәтдән нечә верилдијини өјрәнмәјә шакирдләр јөнәлдилир. Һекајәнин мәзмуну Чаваншир, Вараз, Чаваһир хатунла әлагәдар ајдынлашдырылдыгдан сонра һәр бир сурәтин шакирдләрә көстәрдији бәдии тә'сирин мәзмуну да изаһ едилир. Мәсәлән, шакирдләр Чаванширин мәшг заманы Урмуза олан сәмимијјәти, Кирдман ордусуна сәркәрдә сечилмәсиндә атасы Варазын мүрачиәтинә ағыллы чаваблары, атасына вердији сөзләрә садиг галмасы, дөјүшдән алныачыг, гәләбә илә гајытмасы вә с. ејни заманда онун мәзијјәтләрини ајдынлашдырыр. Јахшы олар ки, әсәрдә даһа габарыг шәкилдә верилән ата вә оғулун диалогундан ашағыдакы нүмунәләр көстәрилсин:

«Мәним дә сөзүм вар, ата»,—деди. «Дөјүш мејданында дүшмән сәркәрдәсинин гылынчыны әлиндән алачағыма сөз верирәм!».

Оғлунун чәсарәтини бәјәнән ата, ону имтаһан етмәк истәдикдә: «Бәлкә, бирдән о сәни мәғлуб етди.

—Күр чајы дајанар, Вараз оғлу басылмаз!» вә с.

Ата вә оғул арасындакы диалогда Чаваншир сурәтинин мә'нәви кејфијјәтләринин, онун мә'нәви аләминдәки көзәлликләрин һансы сөз вә ифадәләрлә, пријом вә васитәләрлә верилдијини мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллимләр шакирдләрә јахындан көмәк етмәлидирләр. Хүсусән, IV—V синиф шакирдләри үчүн бу, чох вачибдир. Бир чох һалларда сурәтин сөз вә һәрәкәтләри шакирдләрин хошуна кәлсә дә, онун мәзмунуну ачыб сөјләјә билмир, ја да натамам шәкилдә ифадә едирләр. Белә һалларда севимли гәһрәманларын мә'нәви кејфијјәтләрини ајдынлашдыран мүвафиг фактлара доғру шакирдләр истигамәтләндирилсәләр, онлар сурәтләри нә үчүн хошладыгларынын сәбәбини мүәјјән мә'нада изаһ едәрләр. Әлбәттә, бу, ишин бир тәрәфидир, икинчиси, башлыча мәсәлә һәмин сурәтин мүсбәт планда вә бәдии чәһәтдән тә'сирли верилмәси јазычынын бәдии зөвгү илә бағлыдыр. Бунлар да, јухарыда дедијимиз кими, тәдричән шакирдләрә ашыланмалыдыр. Бу чәһәтдән Кирдман һөкмдары Вараз сурәтиндән, онун халга мүрачиәтиндән истифадә етмәк дә чох характерикдир.

Варазын сөзләриндәки әзәмәт, онун халга, вәтәнә сәдагәти, јаделли ишғалчылара нифрәти, өзү һаггында сәмими е'тирафы, һәр бир ишдә халгын сәсини ешитмәси, фикрини

Scanned with ACE Scanner

чәһәтдән тә'-
билмәси кими мә'нәви кејфијјәтләрин бәдии
сирли, инандырычы бојаларла реал верилмәси, шакирдләрин гаршысында ачылмалыдыр. Бу мә'нада Чаваһир Хатун су-
рәтинә дә хүсуси јанашмаг лазымдыр. Гоча Варазын,—ог-
лун сәркәрдә олмаг истәјир,—дедикдә, Чаваһир Хатунун әв-
вәлчә сусмасы, бу мүнасибәтлә һамынын разылығыны көр-
дүкдән вә оғлунун ағыллы чавабларыны ешитдикдән сонра, өјүд-нәсиһәтинә мүнасибәт бил-
дедији ашағыдакы сөзләрә, өјүд-нәсиһәтинә мүнасибәт бил-
дирмәк сәчијјәвидир. Әсәрдә ананын дүшмәнә дәрин нифрә-
тини, кәләчәјә инам вә үмидини, мәһәббәтлә чырпынан бө-
јүк ана гәлбини, чәсарәт, ағыл вә сәбрини көрүрүк. Ананын
вәтәни тәмсил едән бир сурәт кими реал верилмәси, јүксәл-
дилмәси онун бәдии тә'сирини артырыр. Јахуд, VI синифдә
Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсинин мәзмунуну мәнимсә-
дәркән Фирузәнин шәхси кејфијјәтләринин көзәллик бахы-
мындан нечә верилдијини ајдынлашдырмаг, һәмчинин баш-
га әсәрләрә дә бу чәһәтдән јанашмаг сурәтләрин әкс етдир-
дији бәдии тә'сирин мәзијјәтләрини дујмагда шакирдләрә истигамәт верир.

Бир сөзлә, план, суаллар вә сурәтләрә көрә мәзмунун өјрәнилмәси заманы шакирдләр тәәссүратсыз кечинмир, нәдән мүтәәссир олдуғуну мәзмунда ахтарыр, һәмин мәсәләнин бәдии чәһәтилә әлагәдар онларда тәәссүратлар, фикир вә рә'јләр јараныр. Мүәллим исә һәмин тәәссүрат, фикир вә рә'јләрин әсаслы шәкилдә сөјләнилмәсини, шакирдләрин бу саһәдә билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәсини тә'мин етмәлидир. Һәр бир әсәрин шакирдләр үзәриндәки тә'сири мәзмунуну ачмаг, бу тә'сири фактлар әсасында изаһ етмәк, онлары әсәрин бәдии аләминә салмаг, һадисәләрин верилмәсиндә, сурәтләрин јарадылмасында, бүтүн мәсәләләрдә һәр бир сөзүн, һәрәкәтин, давранышын мизанына, өлчүсүнә көрә ишләнмәсиндә јазычынын бәдии зөвгү илә гаршылашдырмаг шакирдләрин бәдии зөвгләринин инкишафына кениш јол ачыр.

План, суаллар вә сурәтләрә көрә мәзмун үзәриндә апарылан ишләрин әһәмијјәти чохдур. Шакирдләр бир тәрәфдән мәзмунун тамлыгда көзәллијини көрүр, дикәр тәрәфдән әсәрдә һәр бир һиссәнин мәзмунунун үмуми көзәллијинә нә илә хидмәт етдијини өјрәнирләр. План үзрә мәзмун үзәриндә иш шакирдә әсәри планлашдырмағы өјрәдирсә, суаллар әсәр үзәриндә дүшүндүрүр, мәнтиги чаваблар тапмаға јөнәлдир.

Сурәтләрә көрә иш исә бүтүн әсәрин мәзмунла јанашы, бәдии формасынын бојаларыны, бәдии хүсусијјәтләрини, пејзажы, портретин мүәллиф характеристикасыны, диалогу вә с. һиссләрин, фикирләрин санбалыны өјрәнмәјә, дујмаға имкан верир. Беләликлә, мәзмун үзәриндә ишин һәр үч формасы үзрә шакирдләри јарадычы шәкилдә ишләтмәк бәдии әсәри гаврамаг, онун һаггында бәдии мүһакимәләр апарыб фикир демәјә алышдырмаг вә с. бәдии зөвгүн тәрбијәсинә хидмәт едир.

ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҺИ МОНОЛОЖИ НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЈИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

АЗӘРБАЈЧАН дили дәрсләриндә нитг инкишафы үзрә апарылан чохпланлы ишин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин моноложи нитгини инкишаф етдирмәк, онлара дүзкүн вә рабитәли данышмағы өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Бу вәзифәнин вачиблијини нәзәрә алан габагчыл мүәллимләримиз сон илләрдә, һәгигәтән, шакирдләрин шифаһи моноложи нитг бачарыгларынын инкишаф етдирилмәсинә чидди диггәт јетирмиш вә бу саһәдә хејли мүсбәт иш тәчрүбәси топламышлар. Лакин бунунла белә, үмумиликдә көтүрдүкдә шакирдләрин шифаһи моноложи нитг бачарыгларынын мөвчуд сәвијјәси һәлә програмын тәләбиндән чох ашағыдыр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири шифаһи нитг тә'лими заманы мүәллимләрдән бир гисминин әсас диггәти диоложи нитгин инкишафы үзәриндә чәмләшдирмәси илә бағлыдыр.

Сосиал әлагәләрин вә күтләви коммуникасија васитәләринин кетдикчә кенишләндији мүасир елми-техники инкишаф дөвриндә моноложи нитг диоложи нитгдән даһа чох актуаллыг кәсб едир.

Рус методистләриндән В. И. Капинос һаглы олараг көстәрир ки, шифаһи диоложи нитги тә'лим етмәк мәсәләси мәктәб үчүн актуал дејил, шакирдләри мәктәбә гәдәр бачарма-

дыглары мүстəгил данышыг вəрдишлəринə,хүсусəн китаб үс
лубунда олан моноложи нитг вəрдишлəринə алышдырмаг ла
зымдыр.

Мə'лум олдуғу кими, ајры-ајры коллективлəр гаршысы
да тез-тез мүһазирə охумаг, мə'рузə илə чыхыш етмəк, сөһ
бəт апармаг, мə'лумат вə һесабат вермəк, демəк олар ки, ин
ди бизим һəјатымызын күндəлик һадисəсинə чеврилмишдир
Буна көрə мүһазирəчи вə ја мə'рузəчинин дə, өз иш тəчрүбə
синдəн данышан габагчыл фəһлə вə колхозчунун да, синиф
иҹласы, пионер топланышы вə дикəр јығынҹагларда чыхыш
едəн, мə'рузə охујан мəктəблинин дə јахшы данышмасы, фи
кирлəрини ајдын, дəгиг вə ифадəли шəкилдə динлəјичилəрə
чатдыра билмəси чох ваҹиб һ ə ј а т и т ə л ə б а т к и м и
гаршыда дурур.

Нəзəрə алмаг лазымдыр ки, бизим зəманəмиздə мəдəни
нитг сосиал тəрəггинин силаһы ролуну ојнајыр. Јахшы инки
шаф етмиш нитг шакирд үчүн тəкҹə үнсијјəт васитəси олма
јыб, һəм дə онун интеллектуал инкишафынын, идрак вə өзү
нүтəрбијəсинин мүһүм көстəриҹиси кими тəзаһүр едир.

Тəсадүфи дејил ки, програм материалыны шакирдлəрин
неҹə мəнимсəмəси чох заман онларын əлдə етдиклəри билији
шифаһи формада неҹə ифадə етмəсинə əсасəн мүəјјəн еди
лир. Гијмəтлəндирмə заманы исə тəкҹə билијин һəҹми вə мəз
муну дејил, ифадə формасы, фикирлəрин ардычыллығы, ај
дынлығы нəзəрə алыныр.

Шакирдлəрин моноложи нитгини инкишаф етдирмəјин
башлыҹа мəсəлəлəриндəн бири һəмин нитгин ајры-ајры кон
крет композисија формаларыны (мəсəлəн, мə'рузə, чыхыш
мə'лумат, һесабат вə с.) маһијјəтҹə бир-бириндəн фəрглəнди
рəн сəҹијјəви ҹəһəтлəри шакирдлəрə ајдынлашдырмагдан в
бу барəдə онлара јери кəлдикдə мүвафиг нəзəри мə'лумат
верилмəсини тə'мин етмəкдəн ибарəтдир.

Апарылмыш мүшаһидəлəр вə анкет сорғулары көстəрир
ки, шакирдлəрин бөјүк əксəријјəти нағылла мə'луматын, мə'
луматла һесабатын композисија-үслуб фəргини ајырд едə
билмир. бунлары бир-бири илə гарышыг салырлар.

Практик нүмунəлəр əсасында шакирдлəрə баша салмаг
лазымдыр ки, нағыл (нағылетмə) нисбəтəн образлы, ҹанлы
халг дилинə јахын садə сөјлəмə формасы тəлəб едирсə, мə'
лумат, информасија мүəјјəн мə'нада рəсми характер дашы
јыр; бурада мə'ҹазлардан, мүбалиғəдəн истифадə характе

рик дејил. *Мəсəлəн*, Совет Иттифагы Телеграф Акентлијинин космик учушларла əлагəдар вердији хəбəрлəр мəһз мə'лумат вə ја информасијалардан ибарəтдир. Һесабат исə мə'луматдан фəргли олараг һəр һансы рəсми хəбəрлə əлагəдар дејил, һəјата кечирилмиш бир тəдбирин (мəсəлəн дејəк ки, имəҹилијин, идман јарышынын) јекуну илə бағлы олур. Она көрə дə бурада фактик рəгəмлəрин дəгиглији илə јанашы, рəсми-əмəли үслубун тəлəбинə ҹидди шəкилдə əмəл олунмасы да мүһүм шəртдир.

Моноложи нитгин мə'рузə, чыхыш, нағыл, мə'лумат, һесабат вə с. кими композисија нөвлəри үзрə иш апараркəн нитгин башланғыч вə сонлуғуна верилəн тəлəблəрин ајдынлашдырылмасы үзəриндə хүсуси дајанмаг лазымдыр; чүнки мə'рузə, чыхыш вə с. заманы шакирдлəри əн чох чəтинлијə салан нитгин башланғычы вə мəгсəдəујғун шəкилдə јекунлашдырылмасы олур. Буна көрə дə шакирдлəри нитгин башланғыч вə сонлуғуна даир мараглы нүмунəлəрлə таныш етмəли вə нитгə мəгсəдəујғун кириш вə сонлуг сечмəјин практик ролуну онлара өјрəтмəк лазымдыр.

Шифаһи моноложи нитги инкишаф етдирмəјин мүһүм шəртлəриндəн бири дə шакирдлəри нитгин ифадəлилик васитəлəриндəн истифадə јоллары илə таныш етмəкдир. Белə васитəлəрдəн бири вурғу вə интонасија илə əлагəдардыр.

Шакирдлəрə конкрет нүмунəлəр əсасында баша салмаг лазымдыр ки, шифаһи нитгдə сөздəки гүввəтли һеҹанын ешидилмəси чох ваҹибдир; нитгдə интонасија мүһүм фактордур. Интонасија ҹанлы сөзүн үрəјидир. Тəлəффүз заманы сəси галдырмаг вə ја алчалтмаг о заман лазым кəлир ки, бу хүсуси мə'на кəсб етмиш олсун. *Моноложи* нитгдə мүвəффəг олмаг үчүн јахшы диксија тəлəб олунур. *Мə'рузə*, чыхыш вə с. заманы аудиторијаја чатаҹаг гəдəр һүндүрдəн данышмаг лазымдыр. *Лакин* сəсин учалығы чығырмаға кəтириб чыхармамалыдыр. Бу, гулагда пис сəслəнир вə динлəјичини усандырыр.

Шифаһи мололог нитгиндə темп дə мүһүм рол ојнајыр. Тəлəсик данышмағын вə өлкүн данышмағын һəр икиси зəрəрлидир.

Моноложи нитгин ифадəлилијинə диггəт јетирəркəн онун емосионал ҹəһəти үзəриндə хүсуси дајанмаг лазымдыр. Чүнки емосионаллыг, тə'сирлилик бахымындан һəлə шакирдлəрин нитгиндə чох ҹидди гүсурлар өзүнү көстəрир. Онлардан

Scanned with ACE Scanner

чохунун нитги јекнәсәг вә сөнүк олуб динләјичидә лазымы тә'сир ојада билмир.

Һәлә ингилабын илк күнләриндә тә'сирлилик ҹәһәтдән шакирдләрин шифаһи нитгиндә ҹидди чатышмазлығын олдуғуну һисс едән М. И. Калинин Москва Бауман рајону ә'лачы шакирдләринин мүшавирәсиндәки нитгиндә демишдир: «Бу күн тәһсил ә'лачылары хитабәт күрсүсүнә чыхыб данышдылар. Ә'лачы јолдашлар, мән сизә демәлијәм ки, Сиз јахшы данышдыныз, анҹаг... о гәдәр дә оржинал сөз демәдиниз... Сизин нитгиниз савадлы адамын нитги иди, буна әсла ирад тутмаг олмаз... Лакин белә бир нитг һеч кәси һәјәҹана кәтирмәди, нә бејнинә бир шеј верир, нә дә гәлбә тә'сир едирди... Сөјләнилән нитг о заман динләјичиләрә јахшы чатыр ки, ваҹиб мәсәләјә тохунсун, ја бәјәнилсин, ја да е'тираза сәбәб олсун. Бу исә натигин мүстәгил, ҹанлы фикир саһиби олдуғуну көстәрән биринҹи әламәтдир.»[1]

Шакирдләрин монложи нитг инкишафынын мүһүм мәсәләләриндән бири дә нитг ситуасијасындан мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә едилмәсидир.

Нитг ситуасијасы дедикдә шакирдләри данышмаға вадар едән вәзијјәтин јарадылмасы нәзәрдә тутулур. Бу, шакирдләрдә көрдүкләри, билдикләри һәјат һадисәләринин ҹанлы вә тәбии дилиндә сөјләјә билмәси үчүн зәмин һазырламагдыр. Нитг механизминин мәшһур тәдгигатчыларындан олан Н. И. Жинкин көстәрир ки, дәрсләрарасы фасилә заманы шакирдләр бир-бири илә өз һәјатлары илә бағлы бу вә ја дикәр һадисә һаггында чох ҹанлы вә ифадәли шәкилдә шән сөһбәт едирләр. Бир аз сонра дәрси данышанда исә онларын нитги чох сөнүк вә јекнәсәг олур. Санки онлар һәмин ушаглар дејил. Бунун башлыҹа сәбәбләриндән бири шакирдләрә өз фикирләрини сөјләмәк үчүн лазыми тәфәккүр мүстәгиллијинин верилмәмәси, нитг ситуасијасындан истифадә едилмәмәсидир.

Шакирдләри бу вә ја дикәр мүнасибәтлә тәбрик нитги сөјләмәјә, чыхыш етмәјә вә с. һазырлашдыраркән, тәхминән, ашағыдакы мәзмунда нитг ситуасијасы јаратмаг мүмкүндүр:

—Ушаглар, белә фәрз едәк ки, мәктәбимизә гардаш социалист республикаларынын бириндән, мәсәлән, Болгарыстандан мәктәбли достларымыз гонаг кәлмишләр. Сиз онлары гаршыламалы вә тәбрик етмәлисиниз. Әкәр бу тәбрики сизин биринизә тапшырсалар, орада нә дејәрсиниз? Дүшүндүјүнүз фикирләри сөјләјин.

Јахуд дејәк ки, шакирдләри тәбиәти мүһафизә илә әлагәдар мә'рузә вә ја сөһбәт етмәјә һазырлашдырмаг лазымдыр. Бу һалда, тәхминән ашағыдакы мәзмунда нитг ситуасијасындан истифадә етмәк олар:

—Ушаглар, әлбәттә, сиз һамыныз тәбиәти чох севир, горујурсунуз. Чалышырсыныз ки, һамы тәбиәти севсин вә горусун. Фәрз едәк ки, сизә ашағы синиф шакирдләри гаршысында тәбиәти севмәк вә горумагла әлагәдар чыхыш етмәк тапшырылмышдыр. Бу заман сиз онлара нә дејәрдиниз? Бу барәдәки фикирләринизи сөјләјин.

Габагҹыл мүәллимләр, монложи нитг үчүн һазырлыг мәгсәди дашыјан белә нитг ситуасијалары әсасында шакирдләрин чыхыш вә ја сөһбәтләрини магнитофона јазыр, синфин фәал иштиракы илә мүзакирә едирләр; бу, шакирдләрин монложи нитгинин тәкмилләшмәсинә чох јахшы тә'сир көстәрир.

Шакирдләрин шифаһи монложи нитгинин инкишафына тә'сир көстәрән мүһүм мәсәләләрдән бири дә монложи нитгә верилән тәләбләри шакирдләрин јаддашында мөһкәмләндирән мүвафиг плакат—әјанилкдән истифадә едилмәсидир.

П. С. Пустовалов мүәјјән етмишдир ки, шифаһи нитг заманы ашағыдакы плакат—әјаниликдән истифадә едилмәси шакирдләрин шифаһи нитг бачарыгларынын камилләшмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир:

ЈАДДА САХЛА

1. Чыхышынын мәзмуну һаггында әввәлҹәдән јахшы фикирләш, көтүр-гој ет.
2. Истәјирсәнсә сәнә инансынлар, инандырыҹы даныш. Фикирләрини әсасландыр.
3. Данышаркән мәсәләләри дәринлијә гәдәр ајдынлашдырмағы һәмишә јадда сахла.
4. Икинҹидәрәҹәли, артыг фикирләрдән әл чәк. Нәзәрдә сахла ки, хырда мәсәләләр әсас фикирләри динләјичинин диггәтинә чатдырмаға мане олур.
5. Фактлары чохалт, сәһвләри азалт. Ујдурма һеч шеј даныша.

[1] М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, Ушагкәнҹнәшр. 1948, сәһ. 60.

Scanned with ACE Scanner

6. Чыхыш едәндә даима динләјичиләри излә; әкәр сәнин чыхышына гулаг асмырларса, мараглы факт сөјлә, риторик суаллар гој, амма һеч заман аудиторијаны мәзәммәт етмә.

7. Һәддән артыг чох данышма. Бу һәм сәни, һәм дә динләјичиләри јорар.

8. Өз ади сәсинлә данышмаға вәрдиш ет; нә чох учадан, нә дә зәиф данышма. Һәр икиси зәрәрлидир.

9. Нитгини даим нәзарәт алтында сахла. Вулгар сөзләрдән гачмаға чалыш.

10. Јада сахла ки, сәнин нитгин сәнин мәдәнијјәтини бүрузә верир.

Н. С. Березовски исә чыхышын нечә олмасы һаггында ашағыдакыларын шакирдләрин јаддашында мөһкәмләндирилмәсини вачиб сајырды:

а) чыхышын мәзмуну ајдын олмалыдыр. Динләјичиләр ајдын билмәлидир ки, сән һансы фикри сөјләмәк истәјирсән;

б) чыхыш инандырычы олмалыдыр. Һәр фикир мүвафиг фактларла сүбута јетирилмәлидир;

в) чыхыш системли олмалыдыр; чыхыша һазырлашаркән факт вә фикирләрин системи һаггында әввәлчәдән дүшүнмәк лазымдыр;

г) чыхыш мүмкүн гәдәр садә, ајдын олмалыдыр, динләјичи һисс етмәлидир ки, сәни нараһат едән чәһәт нәдир;

ғ) чыхыш конкрет олмалыдыр; фикирләрини әтрафдакылар тәсдиг етмәли, тәнгидләринин вә ја тә'рифләринин әдаләтли олдуғуна инанмалыдыр.

Илкин тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, шифаһи нитгин тә'лими заманы јухарыда дејилән мәсәләләрә ардычыл диггәт јетирилмәси шакирдләрин монолоҗи нитг бачарыгларынын формалашмасына әсаслы тә'сир көстәрир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПАРАДОКС ВӘ МҮГАЈИСӘ

Севи СЕВДИМАЛЫЈЕВ
Губадлы рајону, Фәрчан кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Бөјүк педагог Ушински ана дилини һаглы олараг бүтүн фәнләрин ачары адландырмышдыр. «Ағзын сиррини изаһ едән сөз» емосија вә мә'на чаларлығынын, фикри ифадәнин дадыдыр, дузудур. Кимјәви реаксијалардакы

чазибәдарлыг да, ријази тәнликләрин ачылышы да, лоғмани бир сөһбәтин һикмәти дә мәһз сөз вә ифадәнин емосионаллығы илә гәлбләрә нүфуз едир. Өз ана дилинин инчәликләринә јијәләнмәјән бир шәхсдән нә агил ријазијјатчы, нә маһир философ, нә дә камил бир сөз сәррафы олар.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрә һәм сәлис вә рәван данышмаг бачарығы, һәм дә дүзкүн вә мүкәммәл јазы вәрдишләри ашыланыр. Елә буна көрә дә дил дәрсләри мүхтәлиф үсул вә васитәләрдән истифадә етмәк бахымындан бәлкә дә башга фәнләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә даһа сәмәрәли јоллар ахтармаға мүәллимләримизин бир чоху даима диггәт јетирир, сә'ј көстәрирләр.

Бу мәгаләдә мән өз тәчрүбәмлә әлагәдар конкрет бир мәсәләјә—грамматиканын тә'лиминдә парадокс вә мүгајисәдән истифадә мәсәләсинә тохунмаг мәгсәдини гаршыја гојмушам.

Тәчрүбә көстәрир ки, бир сыра грамматик анлајышлары шакирдләрә мүстәгим јох, мәһз парадоксал фикир вә мүгајисәләрлә шәрһ етмәк дәрсин мараглы тәшкилиндә мүһүм рол ојнајыр.

«Икили» хүсусијјәтә малик олан морфемләри, мүәммалы сөз вә чүмләләри башга охшарлары илә мүгајисәсиз вә гаршылыгсыз изаһ етмәк схематикликлијә јол вермәк демәкдир, мүасир дил дәрсләри илә сәсләшмәјән шаблончулугдур.

Грамматик тә'риф вә анлајышлары гуру әзбәрчиликлә јох, һәр һансы бир ријази дүстурун ачылышында олдуғу кими, изаһлы шәкилдә шакирдләрә мәнимсәтмәк тә'лимин ефективлијини тә'мин етмәкдә мүһүм шәртләрдәндир. «Әшјанын адыны билдирән нитг һиссәсинә исим дејилир» тә'рифини IV вә јахуд V синиф шакирдләринә ади гајдада өјрәтмәклә шакирдә һәлә исмин тә'рифини билир демәк дүзкүн олмаз. Тә'рифдә ишләнән «әшја», «нитг һиссәси», «исим» сөзләринин мә'насы шакирдләрә бүсбүтүн ајдын олмалыдыр. Әкәр шакирд «әшја» сөзүнүн шејләр (көзүмүзә көрүнән вә көрүнмәјән), «исим» сөзүнүн ад мә'насыны ифадә етдијини өјрәнмәјибсә, демәли, тә'рифи гуру вә схематик әзбәрләјиб.

Башга бир мисал. Шакирдләр сифәтин тә'рифини фе'ли сифәт мөвзусуну кечмәздән әввәл билирләр. Она көрә дә онлар әшјанын әламәтини вә нечәлијини билдирән сөзләрин сифәт олдуғуну асанлыгла сезирләр. Фе'ли сифәтин тә'рифи

Scanned with ACE Scanner

өјрәдиләркән әламәтин һәрәкәтлә бағлылығынын нә демәк олдуғуну фе'лә сифәти гаршылашдырмагла, мүгајисә етмәк нәтичәсиндә мөһкәм мәнимсәмәк мүмкүн олур. Мүәллим «уча дағ», «учан гуш» вә с. кими мисаллар үзәриндә «уч» вә «учан», һабелә «уча» сөзләринин морфоложи хүсусијјәтләрини мәһз гаршылыглы шәкилдә мүгајисә етдикдә шакирд дә сифәтин бирбаша әшјанын әламәтини, фе'ли сифәтин исә мәһз фе'лләрдән әмәлә кәлмәсини вә әшјанын һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирмәсини дәрк едәр.

Диалектикадан ајдындыр ки, чисим вә һадисәләр вахташыры олараг гаршылыглы шәкилдә әлагәдәдирләр. Бу әлагә нәтичәсиндә онлар бир-биринә охшаја да, кечә дә билир. Елә буна көрә Азәрбајчан дили дәрсләриндә охшар вә ејнијјәт тәшкил едән сөз вә сөз бирләшмәләри үзәриндә кениш шәкилдә мүгајисәли изаһат иши апармаг еһтијачы мејдана чыхыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә тәк-тәк мөвзулары, һабелә шәкилчи, сөз вә сөз бирләшмәләрини «икили» хүсусијјәтсиз (омонимлик вә синонимлик хүсусијјәтинә малик олмадан, парадокс анлајышсыз) тәсәввүр етмәк олмаз. Бу хүсусијјәтләри -ла/-лә; -дан/-дән; -ы/-и/-у/-ү; -ма/-мә вә саир шәкилчиләрдә, омонимләрдә, һабелә һәм фе'л, һәм дә әдат кими ишләнән сөзләрдә дә мүшаһидә етмәк чәтин дејил.

Конкрет олараг бурада «икили» хүсусијјәтә малик олан «ола биләр», «көрүнүр», «дејәсән», «көрәсән» кими сөзләрин һәм хәбәр, һәм ара сөзләр, «шүбһәсиз», «ахырда», «мүхтәсәр» сөзләринин һәм зәрфлик, һәм ара сөзләр, «хүласә» сөзүнүн һәм мүбтәда, һәм дә ара сөз јериндә ишләнмәсини, даһа доғрусу, парадоксиаллығыны «Ара сөзләр» мөвзусунун тәдриси заманы мүгајисә вә гаршылашдырмадан нечә истифадә етдијинә аид нүмунәләр кәтирмәк истәјирәм.

Мә'лумдур ки, VII синифдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмаг вә олмамағын маһијјәтини, һабелә сөз вә сөз бирләшмәләринин чүмләдәки дикәр сөз вә чүмлә үзвләриндән мүәјјән дурғу ишарәләри илә ајрылдығыны шакирдләр әввәлчәдән билирләр. «Ара сөзләр» мөвзусу илә әлагәдар мә'луматдан сонра карточкаја јаздығым парадокслу чүмләләри мүәјјән шакирдләрә пајлајырам; һәмин чүмләләрдә парадокслу сөзләр һәм чүмлә үзвләри, һәм дә ара сөзләр кими чыхыш едир. Ону да гејд едим ки, ара сөзләр јериндә ишләнмиш сөзләри чүмләдәки башга сөзләрдән вер-

күллә ајырмырам. Әкәр веркүл јерли-јериндә ишләнмиш оларса, бу заман шакирдләр ејни сөзүн һансы чүмләдә ара сөз, һансында исә чүмлә үзвү олдуғуну асанлыгла мүәјјәнләшдирә биләрләр.

Шакирдләрин бир групуна хәбәр—ара сөзләр, бир групуна зәрфлик—ара сөзләр, башга бир групуна мүбтәда—ара сөзләр вәзифәсиндә ишләнмиш карточка—чүмләләр пајлајырам. Карточкаја јаздығым чүмләләри ејнилә үч мүхтәлиф плакатда да әкс етдирирәм. Мүһакимә габилијјәти нисбәтән зәиф олан шакирдләри һәмин плакат үзәриндә ишләдирәм.

1-чи плакатдакы чүмләләр (хәбәр—ара сөзләр):

1. Көрүнүр бу ил һавалар гураг кечәчәк.
2. Көрүнүр онларын алтында бөјүк даз гајалар.
3. Дејәсән Күлшән јарышда галиб кәләчәк.
4. Хаһиш едирәм ки, бу сөзләри Акифә дә дејәсән.
5. Ола биләр бу јај гардашыма мә'зунијјәт версинләр.
6. Әбүлһәсән бәј, өзүнү көзлә, бу сәфәрин горхулу ола биләр.
7. Чәмил көрәсән биз дә бунлар кими гәһрәман нефтчи адыны газана биләчәјикми?

8. Јахшы олар ки, Мил—Муған дүзләринин фүсункарлығыны өз көзләринлә көрәсән.

2-чи плакатдакы чүмләләр (зәрфлик—ара сөзләр):

1. Бир аздан Адил шүбһәсиз ишә башлајачаг.
2. О шүбһәсиз өзү дә тәмкинли данышырды.
3. Һәсән хејли фикирләшди ахырда јола дүшмәји лазым билди.
4. Назим ичласда һамыдан ахырда данышды.
5. Мүхтәсәр бөјлә дүнјадан кәрәк етмәк һәзәр.
6. О, сөзүнү олдугча мүхтәсәр шәрһ етди.

3-чү плакатдакы чүмләләр (мүбтәда—ара сөз):

1. Хүласә (хүласәнин охусу) ики саата гәдәр давам етди.
2. Хүласә гоча хејли сөһбәтдән сонра јериндә мүркүләди.

Һәм карточка, һәм дә плакат үзәриндә дүшүнән шакирдләрә чатдырырам ки, чүмләләрдә ишләдилмиш ејни сөзләрин һансы чүмләдә суала чаваб вериб чүмлә үзвү јериндә, һансы чүмләдә исә ара сөзләр јериндә ишләндијини мүәјјәнләшдирсинләр вә бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырсынлар. Бүтүн синиф ишләјир. Чаваб вермәјә илк олараг карточка үзәриндә ишләјән шакирдләри чәлб едирәм. Һәр чүмләјә аид чаваб мүзакирә олунур, сүбутлар кәтирилир, әсасландырылыр, дурғу ишарәләриндән истифадә гајдалары изаһ олунур. Ишин бу гајдада тәшкили шакирдләрдә јүксәк фикри фәал-

Scanned with ACE Scanner

лыг јарадыр, онлары мүхтәлиф ахтарышлар апармаға тәһрик едир.

Тәчрүбәдән ирәли кәлән бу кими фактлар мәндә гәти инам јаратмышдыр ки, грамматик биликләрин бир чохуну мәһз шакирдләрә бирбаша дејил, онлары дүшүндүрмәк вә ахтарышлара тәһрик етмәк јолу илә өјрәтмәк даһа јахшы нәтичә верир; әлдә едилән биликләр узун заман јаддан чыхмыр, практик вәрдишләрин нисбәтән тез формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр.

СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИНДӘ ОРФОГРАФИЈА ЛҮҒӘТИНДӘН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНӘ ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ
Бакы, 179 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Сөз бирләшмәси вә чүмлә синтаксисин тәдгигат објектини тәшкил едир. Һәр ики ваһидин «тикинти материалы» исә сөзләрдир. Синтаксисин нәзәри мәсәләләри илә илк танышлыгдан башламыш бу саһәдәки һәр бир анлајыш, һөкм вә әгли-нәтичәләр сөз үзәриндә ишлә әлагәләндирилир.

Мараглыдыр ки, сөзүн лексик-семантик аспектдән өјрәнилмәси лексиканын, башга сөзләрә мүнасибәтинин өјрәнилмәси исә ајрылыгда синтаксисин вәзифәси олса да, орта мәктәбдә бүтүн бәһсләрин тәдрисиндә лексик-морфоложи, морфоложи-синтактик принсипләр методиканын тәләбләринә ујғун олараг һөкмән нәзәрә алыныр. Бу принсипләрин нәзәрә алынмасы сөзүн тәбиәтини дикәр сөзләрлә әлагәдә даһа јахшы ајдынлашдырмағы, синтактик анлајышларын маһијјәтинә јени-јени аспектләрдән јанашмағы тәләб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, орта мәктәбдә синтактик ваһидләрин мүхтәлиф аспектләрдән өјрәнилмәси заманы да бүтүн принсипләр һеч дә там көзләнилмир; һөкмән бир принсипә мүәјјән үстүнлүк верилир, дикәр мүһүм дидактик принсип исә унудулур, арха плана кечирилир. Бу нөгсанлары синтаксисин тәдрисиндә аспектләрарасы әлагәнин позулмасы һаггында да демәк олар. Мәсәлән, сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә ејни бир дил һадисәси ја бирбаша, ја да диференсиасија вә интегра-

сија јолу илә мәнимсәдиләркән, дикәр ваһидләрлә тутушдурулур; ејни моделә бир нечә истигамәтдән јанашылыр. Бу, әнʼәнәви методдур. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, бир анлајышын грамматик-семантик мәʼнасыны ејни бир моделә әсасланмагла өјрәдәркән шакирдләрин нитг вә тәфәккүрү оптимал шәкилдә инкишаф етмәз. Чүнки сөзләр олмадан дили јалныз моделлә өјрәтмәк мүмкүн дејил.

Психологлар көстәрирләр ки, һәр һансы грамматик һа-
дисәни бир нитг нүмунәсинин үзәриндә јох, орадан мүхтәлиф
фактларын чыхарылмасы мүмкүн олан материалларын үзә-
риндә изаһ етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки нитг вә тәфәк-
күр мәһз бу јолла инкишаф едир, лүғәт тәркиби бу јолла зән-
кинләшир.

М. А. Рыбникованын дедији кими, ушағын нитгини кәмиј-
јәт чәһәтдән зәнкинләшдирәркән биз һәм дә ону кејфијјәт
чәһәтдән зәнкинләшдиририк, дилин ифадәлијини, дәгиглији-
ни көзләјирик.

Методист-алимләр гејд едирләр ки, бир анлајышын ајры-
ајры әламәтләрини, хүсусијјәтләрини дикәри илә әлагә вә мү-
насибәтдә өјрәнмәк һәмин анлајышын дәриндән мәнимсәнил-
мәси үчүн әсас көстәричидир.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны ајры-ајры сөзләрлә де-
јил, һазыр «сөз блоклары» илә, «сөз панелләри» илә зәнкин-
ләшдирмәјин, беләликлә, онларын нитг вә тәфәккүрүнү диа-
лектик инкишаф етдирмәјин нә гәдәр зәрури олдуғу инди ин-
каредилмәздир.

Сөз бирләшмәләринин номинатив вә синтактик хүсусиј-
јәтләрини мәнимсәтмәк башлыча аспект олараг диггәт мәркә-
зиндә сахланылмалыдыр. Лакин бу һеч дә һәмин анлајышын
өјрәдилмәси просесиндә мүһүм бир принсипин—нитги опти-
мал инкишаф етдирмәк принсипинин арха плана кечирилмә-
синә һагг вермир.

Тәәссүф ки, дәрсликләр үчүн мәтн нүмунәләри сечиләр-
кән јалныз садәлик, ајдынлыг вә јығчамлыг принсипи әсас
тутулур. Јазылышы асан, тәләффүзү јазылышындан фәргләнмәјән сөзләрә даһа чох үстүнлүк верилир. Дикәр саһәләр үз-
рә иш апармаг имканы нәзәрә алынмадығындан шакирдлә-
рин сөз бирләшмәләринә аид дәрин билијә јијәләнмәси чә-
тинләшир, онларын лүғәт еһтијаты зәиф, гејри-динамик олур;
јазыларынын орфографик чәһәтдән, нитгләринин әдәби тә-
ләффүз бахымындан нөгсанлы олмасы мүшаһидә едилир.

Јухарыда гејд етдијимиз вәзијјәт белә бир методик мүлаһизә ирәли сүрмәјә әсас верир ки, сөз бирләшмәләринин тәдрисини орфографик вә әдәби тәләффүз вәрдишләри вә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси үзрә ишләрлә билаваситә әлагәләндирдикдә шакирдләр нәинки сөз бирләшмәләри һаггында биликләрә дәриндән јијәләнир, һабелә онлар дилин бүтүн саһәләринә аид јени-јени мә'луматлар әлдә едир, бачарыг вә вәрдишләр газанырлар.

Мүшаһидәләр вә шәхси тәчрүбәмиз әсасында дејә биләрик ки, синтаксисин тәдрисиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатларыны зәнкинләшдирмәк, орфографик вә әдәби тәләффүзүнә нәзарәт етмәк үчүн чох кениш имканлар вә јоллар мөвчуддур. Һәмин иши мүхтәлиф васитәләрлә һәјата кечирмәк олур. Һазырда онлардан јалныз бириндән—сөз бирләшмәләринин тәдриси просесиндә орфографија лүғәтиндән истифадә етмәклә лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдән бәһс етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Мә'лумдур ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, орфографик вә әдәби тәләффүз вәрдишләринин дәринләшдирилмәсинә сөз бирләшмәләри, о чүмләдән чүмлә тә'límиндә хүсуси саат ајрылмыр; бу ишләрә имла-ифадә вә инша јазылара һазырлыг мәрһәләләриндә (дидактик материаллар үзәриндә апарылан иш просесиндә) диггәт јетирилмәси нәзәрдә тутулур. Әлбәттә, бу иши нечә тәшкил етмәк мүәллимин јарадычылығындан асылыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, «Мәктәблинин орфографија лүғәти» үчүн хүсуси принсипләрдә сөзүн ишләнмә тезлији, јазылышы, тәләффүзүнүн јазылышына мүнасибәти, вурғусу, (гыса вә јығчам олмасы) әсас тутулур.

«Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндә, башлыча олараг, орта мәктәб шакирдләринин истифадәси үчүн зәрури олан сөзләр әһатә едилмишдир. Лүғәтин гыса вә јығчамлығыны тә'мин етмәк үчүн орада ејни көкдән олан сөзләрин һамысы дејил, нитгдә ән чох ишләнәнләри верилмишдир. Бу фикир белә нәтичә чыхармаға әсас верир ки, орфографија лүғәти үчүн әсас көтүрүлмүш принсипләр сөз бирләшмәләри типләринин сечилмәси вә өјрәдилмәси үчүн дә әсас ола билир. Одур ки, шакирдләрин сөз бирләшмәләринә аид мүшаһидәсини «Мәктәблинин орфографија лүғәти» үзәриндә тәшкил едәндә сөз бирләшмәләри дилчилијин дикәр саһәләри илә гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтдә өјрәдилир.

Н. К. Крупскаја бу мәсәлә илә әлагәдар јазмышдыр: «Дил үзәриндә мүшаһидә апармаг вачибдир. Буна јарымтәдгигат типли дил чалышмалары дејилир. Бах, бу, методикадыр, елмләрин әсасыны өјрәнмәк лазымдыр кими бош данышмаг дејилдир»[1]... китабханадан, лүғәтдән, мә'лумат китабчаларындан истифадә етмәји өјрәтмәк лазымдыр.[2]

Тәчрүбә көстәрир ки, сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә лүғәт үзрә шакирдләрин мүстәгил ишләрини бирдән-бирә тәшкил етмәк мүсбәт нәтичәләр вермир. Бу мәрһәләјә гәдәр ашағыдакы мүһүм мәсәләләр диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр.

1. Сөз бирләшмәләри һаггында шакирдләрин тәсәввүрләрини сәфәрбәр етмәк. 2. Онлара сөз бирләшмәләри һаггында јени мә'луматлар вермәк.

Биринчи мәрһәләдә ибтидаи курс үзрә нәзәри биликләр синтактик характерли суаллар васитәсилә бәрпа олунур, билијин мөһкәмләндирилмәси вә дәгигләшдирилмәсинә диггәти артырмагла јанашы, ашағыдакылар нәзәрдә тутулур: а) сәрбәст вә сабит сөз бирләшмәләринин мүгајисәси, б) исим вә фе'ли бирләшмәләрин бә'зи чәһәтдән јахынлығы (китаб охумаг—китабын охунмасы, дәрси өјрәнмәк—дәрсин өјрәнилмәси), в) әсас вә асылы тәрәф анлајышлары һаггында билијин јада салынмасы (ејни бир сөзүн дикәр сөзләрлә мүхтәлиф әлагә формасына кирә билмәси, јә'ни әсас тәрәфин асылы, асылы тәрәфин исә әсас тәрәфә чеврилмәси вәзијјәтләри), г) әсас вә асылы тәрәфләри «исим+сифәт», «саj+сифәт», «әвәзлик+фе'л»лә ифадә олунан сөз бирләшмәләри үзрә шакирдләрин тәсәввүрүнү кенишләндирмәк вә с.

Әлбәттә, бу ишләри апармагда мәгсәд одур ки, шакирдләр јени өјрәнәчәкләри нәзәри мә'луматы гаврамаға һазыр олсунлар. Чүнки ушагдан нә тәләб етмәк лазым олдуғуну билмәк үчүн илк нөвбәдә онун нәји бачардығыны билмәк лазымдыр (Л. С. Выготски). Икинчи мәрһәләдә сөз бирләшмәләри үзрә јени мә'луматлар верилмәси нәзәрдә тутулур. а) сөз бирләшмәләринин морфоложи вә синтактик суаллары; б) дилдә исми вә фе'ли бирләшмәләрин даһа чох ишләнмәси; в) әсас тәрәфи исим, сифәт, саj, әвәзликлә ишләнән сөз бирләшмәлә-

[1] Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри. Бакы, 1966, сәһ. 285.

[2] Јенә орада, сәһ. 286.

ринин исми, фе'ллә ишләнәнләрин исә (исимләшәнләрдә башга) фе'ли сөз бирләшмәси адланмасы; г) лексик-грамматик ваһид олмасы, грамматик мә'на вә функсијача мүрәккәб сөз вә сабит сөз бирләшмәсиндән фәрги вә с.

Бу мәсәләләр барәсиндә шакирдләрә практик јолла мә'лумат вермәк үчүн ашағыдакы кими мүстәгил-аналтик типли чалышмалардан истифадә едилир. Чалышмалар карточка шәклиндә синфә пајланыр, ишин ичрасы үчүн дидактик материал, әсасән, орфографија лүғәтиндән сечилир.

Карточка 1.

1. Лүғәтдән дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләр сечиб сөз бирләшмәси дүзәлдин.

2. Биринчи тәрәфи дефислә јазылан исимләрдән ибарә сөз бирләшмәләри тәртиб едиб јазын.

Карточка 2.

1. Лүғәтдән ики-үч мүрәккәб ад сечиб онлара исим әлавә етмәклә сөз бирләшмәләри јазын.

2. Мүвафиг фе'лләрә исим артырмагла сөз бирләшмәләри дүзәлдин.

Карточка 3.

1. Лүғәтдән сечдијиниз мүрәккәб исимләрә мүвафиг тәрәфләр әлавә етмәклә сөз бирләшмәләри дүзәлдиб јазын.

2. Лүғәтдән сечдијиниз мүрәккәб сифәтләрә тәрәфләр әлавә етмәклә сөз бирләшмәләри дүзәлдиб јазын.

Карточка 4.

1. Јалныз илк сөзү бөјүк һәрфлә јазылан мүрәккәб адлардан ибарәт бир нечә сөз бирләшмәси сечиб јазын.

2. Лүғәтдәки бир нечә апострофлу сөзү сөз бирләшмәләри тәркибиндә ишләдин.

Карточка 5.

1. Бүтүн сөзләри бөјүк һәрфлә јазылан мүрәккәб адлара исим әлавә едиб сөз бирләшмәләри дүзәлдин.

2. Сајла сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр сечиб онлардан сөз бирләшмәләри дүзәлдин.

Карточка 6.

1. Исимлә садә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр сечиб онлары сөз бирләшмәләриндә ишләдин.

1. Гошасамитли сөзләр сечиб онлардан сөз бирләшмәләри дүзәлдин.

Карточка 7.

1. Гошасамитли сөзләр сечиб онлардан сөз бирләшмәләри дүзәлдин.

2. Дефислә јазылан зәрфләрә әсас тәрәфләр әлавә едиб, сөз бирләшмәләри тәртиб един.

Карточка 8.

1. Лүғәтдә верилмиш чоғрафи адлара мүвафиг тәрәф артырмагла сөз бирләшмәләри дүзәлдиб јазын.

2. Сөз бирләшмәләри кими дә ишләнә билән мүрәккәб сөзләрә нүмунәләр сечиб јазын.

Карточкалар үзрә јеринә јетирилмиш чалышмалар нөвбә илә охунур, сәһвләр коллектив шәкилдә мүзакирә олунур. Сонра бә'зи мүрәккәб сөзләрин сөз бирләшмәләриндән төрәндији һаггында шакирдләрин тәсәввүрүнү зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә јазы тахтасына **ағачгурду, ағырхасијјәтли, аддымбашы, ададовшаны, әкингабағы** сөзләри јаздырылыр. Онларын үзәриндә ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә апарылыр.

М.—Ушаглар, јазы тахтасындакы сөзләрин ифадә етдији фикри сөз бирләшмәси илә нечә јазмаг олар?

Ш.—Хасијјәти ағыр, ағачын гурду, аданын довшаны, һәр аддымда, әкиндән әввәл.

М.—Доғрудур. Бәс бу бирләшмәләр мүрәккәб сөзләрдән нә илә фәргләнир?

Ш.—Мүрәккәб сөзләр битишик, сөз бирләшмәләри исә ајры јазылыр.

М.—Бәс вурғусуна көрә бунлар бир-бириндән фәргләнирми?

Ш.—Мүрәккәб сөзләрин бир, сөз бирләшмәләринин исә ики вурғусу олур.

М.—Ушаглар, мүрәккәб сөзләр дә ән азы ики сөздән ибарәт олур, бәс онлар әшјаны конкрет ифадә едә билирми?

Scanned with ACE Scanner

Бу суала шакирдләр чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлара изаһ едилир ки, мүрәккәб сөзләр битишик јазылыр, бир вурғуја табе едилир, онларда тә'јинедичилик, сәбәб-мәгсәд вә ја тәрз әлагәси олмур. Әшја вә һадисәләр арасындакы мүхтәлиф типли әлагәләри конкрет ифадә етмәк (грамматик мә'на) сөз бирләшмәләринә мәхсусдур. Мәсәлән: **Хырда-бујнуз мал-гара, нөвбәти трансљасија** (тә'јинедичилик әлагәси) **әмәкдашлыға, достлуға чан атмаг, зијанверичиләрә гаршы мүбаризә апармаг, севинчдән ағламаг,** (сәбәб-мәгсәд әлагәси); **јамсылаја-јамсылаја данышмаг, гејри-мәһсулдар ишләмәк, гача-гача кетмәк** (тәрз әлагәси) вә с.

Мә'лум олдуғу үзрә, дәрсликдә сөз бирләшмәләринин мүрәккәб сөз вә адларла мүгајисәли өјрәнилмәсинә истигамәт верәчәк чалышма нүмунәси јохдур. Тәчрүбә көстәрир ки, орфографија луғәтиндән сечилмиш мүрәккәб адларла сөз бирләшмәләринин тутушдурулмасына вә гаршылашдырылмасына имкан јарадан чалышмалардан бу мәгсәдлә истифадә етмәк јахшы нәтичәләр верир. Бу чүр «гаршылашдырманын көмәји илә ејни заманда ики објектин спесифик хүсусијјәтләри өјрәнилир» (Н. Қазымов.) Буна көрә ејни структураја малик, лакин мүхтәлиф категоријалара мәнсуб олан дил нүмунәләрини луғәтдән сечиб тутушдурмаг вә гаршылашдырмаг мәгсәдилә ашағыдакы кими чәдвәлдән истифадә етмәк олар:

МҮРӘККӘБ АДЛАР	СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ
Бејнәлхалг гадынлар күнү	кениш тәһсил һүгугу
Сосиалист Әмәји Гәһрәманы	Ленин имәчилији күнләри
Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы	БАМ-дакы иншаатчыларын гәләбә рапортлары
Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени	Јени метро стансијаларынын тикилиши
Гырмызы Бајраг ордени	Сибирдәки нефт мә'дәнләри
Гүтб улдузу	киностудија иншасы
«Шәрәф нишаны» ордени	Шәһәр автобус стансијасы
Аркади Гајдар	өлкәшүнаслыг дәрнәји
Бејнәлхалг ушаг или	рајон халг театрлары

Бу чәдвәл үзрә шакирдләрин мүстәгил олараг чыхардыглары нәтичәләр ашағыдакы кими јекунлашдырылыр:

Охшар чәһәтләр:

1. Ифадә васитәләри ејнидир.

2. Тәркибләриндәки сөзләрин сајы да ејнидир.
3. Һәр ики нүмунәдә әсас вә асылы тәрәфләр вардыр.
4. Чүмлә тәркибиндә икиси дә мүрәккәб үзв ола билир.

Фәргли чәһәтләр:

1. Биринчи сүтундакылар мүрәккәб ад, икинчи сүтундакылар исә сөз бирләшмәләридир.
2. Мүрәккәб адларын јазылышы илә сөз бирләшмәләринин јазылышы ејни дејил.
3. Мүрәккәб адларда сабитлик, сөз бирләшмәләриндә исә сәрбәстлик вардыр, јә'ни сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр сөз артырмаг олар, лакин мүрәккәб адларда бу, мүмкүн дејилдир.

Сөз бирләшмәләринин мүрәккәб адлардан јазылыш фәргини мәнимсәтдикдән сонра сөз бирләшмәләринин кенишләндирилмәси үзәриндә иш апарылыр. Бунун үчүн бир-ики нүмунә илә кифајәтләнмәк мүмкүндүр. Мәсәлән:

бузовабахан ушаг—бузовабахан ишкүзар ушаглар,
гајмагчичәјинин әтри—гајмагчичәјинин көзәл әтри,
јени брошүра—јени алдығым брошүра,

Әли Бајрамлыдакы стансија—Әли Бајрамлыдакы истилик-електрик стансијасы,

Истисујун мүаличәси—Истису илә бүтүн мә'дә, дәри хәстәликләринин мүаличәси вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, иши бу шәкилдә тәшкил етдикдә VII синифдә сөз бирләшмәләринин садә вә мүрәккәб сөзлә кениш шәкилдә мүгајисә олунмасына еһтијач галмыр (бу иши јалныз IV вә V синифләрдә апармаг кифајәтдир). VII синифдә апарылан мүгајисә заманы исә башлыча диггәт сөз бирләшмәләринин мүрәккәб адлардан фәргли чәһәтләринә јөнәлдилмәлидир. Чүнки мүрәккәб адлар структурасына вә тәләффүзүнә көрә сөз бирләшмәләринә даһа чох јахындыр.

Синтаксисин тәдрисиндә орфографија үзрә иш башлыча мәгсәд олса да, сөз бирләшмәсинә аид биликләрин формалашмасында бу имкандан истифадә едилмәси бир нечә чәһәтдән фајдалы олур: шакирдләр һәм јени биликләри јахшы мәнимсәјир, һәм онларда орфографик вә орфоепик вәрдишләр, орфографија луғәтиндән истифадә бачарығы даһа да мөһкәмләнир; һәм дә мәшғәләнин практик чәһәтдән мараглы кечмәси тә'мин едилир.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ШИВӘ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИ АРАДАН ГАЛДЫРМАГ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Шаһид **МӘММӘДОВ**

Шәки рајону, Киш кәнд мәктәбинин мүәллими

ИНКИШАФ етмиш сосиализм ҹәмијјәтиндә һәртәрәфли јетишән јени нәсил тәрбијә етмәк мүәллимләримизин ән мүһүм вәзифәсидир.

Елми-техники тәрәгги, информасија ахынынын сүр'әтлилији биздән даһа јарадычы ишләмәји, шакирдләрә бу сүр'әтә ујғун биликләр вермәји, онларда мүстәгил мәнимсәмә вәрдишләри ашыламағы тәләб едир. Бунун сәбәби ајдындыр. Кәләҹәк елмин вә истеһсалатын инкишафы мәһз бугүнкү шакирдләримизә е'тибар едиләҹәкдир.

Бүтүн бунлар һәр бир мүәллимин мәс'улијјәтини артырыр, онлардан өз үзәринә дүшән вәзифәни ләјагәтлә јеринә јетирмәји тәләб едир.

Мән ана дили мүәллими кими, һәр шејдән әввәл, шакирдләри дилимизин зәнкин ифадә васитәләринә, дүзкүн гираәт, шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринә јијәләндирмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Бу мәгсәдлә ҹанлы дил һаггында онларда дүзкүн тәсәввүр јаратмаға үмдә мәсәләләрдән бири кими јанашырам.

Мә'лумдур ки, әдәби дилин мүхтәлиф үнсијјәт формалары олан шифаһи нитглә јазылы нитг арасында әсаслы фәргләр вардыр. Белә ки, шифаһи дил сәсләрлә јазылы дил исә һәрфләрлә ифадә олунур. Шифаһи дил адамлар арасында ҹанлы үнсијјәт јаратмаға хидмәт едир. Мәһз буна көрә шифаһи нитгин көзәллији, ифадәлилији, сөзләрин јерли-јериндә ишләдилмәси, тәләффүзүн анлашыглы олмасы вә с. динләјиҹијә даһа гүввәтли тә'сир көстәрир. Дүзкүн олмајан тәләффүз анлама просесини чәтинләшдирир. Сөзүн шифаһи нитгдәки ролундан данышаркән Ә. Әфәндизадә јазыр: «Нитгин ифадәлилијини јалныз шифаһи данышыг көзәл экс етдирә билир. Сөз өзүнүн ән күчлү тә'сирини, өз әлван гијафәсини јалныз шифаһи нитгдә тапмаға гадирдир. Әкәр сөз јазылы нитгдә ачылмамыш бир гөнчәдирсә, шифаһи нитгдә әтирли чичәјә чеврилир». («Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары», «Маариф», 1975, сәһ. 7).

Савадлы аилә үзвләри, мәктәб, китаб, гәзет, радио, телевизор ушагларын шифаһи нитгинә гүввәтли тә'сир көстәрир. Инди онлар көзәл сөз вә ифадәләр сечиб јерли-јериндә ишләтмәк, ајдын, сәлис вә емосионал данышмаг вә саир кими мүәјјән мүсбәт вәрдишләр газанырлар. Лакин бунунла белә, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләриндә әдәби дилин вә әдәби тәләффүзүн үмуми нормаларына ујғун кәлмәјән гүсурлар да аз олмур. Белә нөгсанларын әксәријјәти шивә хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир.

Мәктәбәгәдәр дөврдә ушаг үнсијјәт сахламаг үчүн аиләнин, јашлыларын нитг мүһитиндә кифајәт гәдәр лүғәт еһтијатына јијәләндијиндән шивә хүсусијјәтләри онларын нитгиндә дәрин көк салыр, узун мүддәт давамлы олур. Белә бир вәзијјәт исә әдәби дилин мәнимсәнилмәси ишини чәтинләшдирир. Она көрә дә мән шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә, нөгсанлары ајдынлашдырмаға вә онларын ислаһ едилмәси үчүн конкрет јоллар мүәјјәнләшдирмәјә өз иш тәҹрүбәмдә хүсуси диггәт јетирирәм.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр нитгләриндә ән чох ашағыдакы типли шивә сәһвләринә јол верирләр.

1. Фонетик тәркибинә көрә әдәби дилдән там фәргли шәкилдә тәләффүз едилән сөзләр; мәсәлән, чији (ана), гада (гардаш), гытмыр (хәсис), лопа (алов), сәллим (бекар), зырых (ири), һүт (ағылсыз), дыбыр (јүјүр), ма: (мәнә), са: (сәнә), һабы (бу), һанды (инди), гөтдә (гәдәр) вә с.

2. Фонетик тәркиби әдәби дилдән гисмән фәргли тәләффүз едилән сөзләр: а) галын саитләрин инчә саитләрлә әвәзләнмәси; мәсәлән: өјрән (ајран), ләмпә (лампа), гәлејчи (галајчы), әслан (аслан), нә'зих (назик), ләвјә (лобја), гәјтәрир (гајтарыр) вә с.; б) инчә саитләрин галын саитләрлә әвәзләнмәси; мәсәлән, сурфа (сүфрә), зулум (зүлм), һавах (нә вахт) вә с.; в) (ә) саитинин (е) илә әвәзләнмәси; мәсәлән, инех' (инәк), гешех' (гәшәнк), чичех' (чичәк), бәзех' (бәзәк), үрех' (үрәк), өрдех' (өрдәк), хорех' (хөрәк), көмех' (көмәк) вә с.; г) (а) саитинин (о) илә әвәзләнмәси; мәсәлән, попах (папаг), бова (баба) вә с.; ғ) сөзләрә (и) саитинин артырылмасы; мәсәлән, ишкаф, ираһат, ирәфдар, исдәкан, ирәндә вә с.

Шакирдләрин нитгиндәки шивә сәһвләринин белә өјрәнилмәси фонетиканын тәдриси просесиндә шивә хүсусијјәтләрини әдәби дилдә мүгајисәли шәкилдә изаһ етмәкдә, сөзүн тә-

Scanned with ACE Scanner

ләффүз вә јазылышы арасындакы фәрги онлара шүурлу мә-
нимсәтмәкдә мүәллимин ишинә көмәк көстәрир.

Көрпә јашларындан шивә хүсусијјәтләрини мәнимсәјән ушагларын нитгиндәки нөгсанлара гаршы мүбаризәдә истифадә етдијим чалышмалар ики чүрдүр: 1) шакирдләрдә әдәби тәләффүз вәрдишләринин јаранмасына көмәк едән чалышмалар; 2) јаранмыш әдәби тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирән чалышмалар.

Билдијимиз кими, ибтидаи синифләрдә шакирдләрин һеч дә һамысы ејни сәвијјәдә оху техникасына јијәләнмир. Онларын бир гисми сүр'әтлә, шүурлу, дикәр гисми исә чәтинликлә охујур. Шакирдләр оху заманы орфографик тәләффүзә чох мејл көстәрир, бә'зән исә шивә сәһвләринә јол верирләр. Мәсәлән, чичәк, лампа, галајчы, башлајыр сөзләрини (чичех'), (ләмпә), (башдијир) шәклиндә охујурлар. Шакирдләрә белә сөзләрин јазылышы илә охунушу арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри изаһ етмәк үчүн мүгајисә пријомундан, фонетик тәһлилдән кениш истифадә едирәм. Бу просесдә ајдынлашдырылыр ки, мәсәлән, **чичәк** сөзүндә **к** һәрфи [х'] сәсини ифадә едәрәк (чичәх') ,**башлајыр** сөзүнүн икинчи саити галын (ы) саити илә әвәзләнәрәк (башлыјыр) кими тәләффүз едилмәлидир.

Шакирдләр **к** һәрфинин (х) сәсини дә ифадә етмәси һаггында јени билик алыр вә бунун шифаһи нитгдәки әһәмијјәтини шүурлу сурәтдә дәрк едирләр. Тәләффүз гүсурларынын арадан галдырылмасынын сәмәрәлилијини артырмаг үчүн магнитофон чалышмалары, карточкалар, шәкил үзрә тәсвирләр, мүшаһидә имканларындан истифадә едирәм.

Магнитофон шакирдләрин истәдикләри гәдәр әдәби тәләффүзә гулаг асмаг, өз нитгләрини динләмәк, нөгсанлары ајдынлашдырмаг имканларыны артырыр. Шакирдләр әввәлчә нүмунәви тәләффүзлә јазылмыш ашағыдакы мәтни динләјирләр.

«Арајатылы кәндинин мәркәзиндә бир мәктәб вар. Шамама тикдириб. Мәктәбин һәјәтиндә бир һејкәл учалдылыб. Мағрур көркәмли кәнч бир гадын нәзәрләрини јарашыглы, көзохшајан кәндә, мәктәбин һәјәтинә ачылан ири дарвазаја дикиб. Елә бил ки, һәр күн сәһәр-сәһәр бу гапыдан мәктәб һәјәтинә дахил олан хошбәхт кәнд ушагларына уғур диләјир, онлара мүвәффәгијјәт арзулајыр, онлары даһа фираван күнләрә сәсләјир».

Сонра шивәдә јазылмыш мәтни сәсләндирирәм. Шакирдләр сәс јазыларыны бөјүк марагла динләјир, мүгајисәләр апарыр, әввәлинчи нүмунәни дикторун ардынча тәкрар едир, һәр сөзү дүзкүн тәләффүз етмәјә чәһд көстәрирләр. Дәрс илинин әввәлиндә бә'зи шакирдләрин нитгини лентә јазыр, бу иши дәрс илинин сонунда тәкрар етмәклә онларын шифаһи нитгинин инкишаф дәрәчәсини ајдынлашдырырам. Бу исә сонракы илләрдә һәмин саһәдә апарачағым ишләрә тәмәл јарадыр.

Дилимиздә елә сөзләр вар ки, онларын дүзкүн тәләффүзү дүзкүн јазылыш формасына ујғун кәлир, јә'ни белә сөзләрин, Ә. Әфәндизадә көстәрдији кими, дүзкүн тәләффүзү дүзкүн јазылышы үчүн вә ја әксинә, дүзкүн јазылышы дүзкүн тәләффүзү үчүн әсас јарадыр. Лакин елә сөзләр дә вар ки, јазылышы тәләффүзүнә ујғун кәлмир. Бунлары нәзәрә алараг, шакирдләрә әдәби дилин јазылы вә шифаһи нормаларыны гаршылыглы оларак өјрәтмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Бу мәгсәдлә ашағыдакы типли чәдвәлләрдән јерли-јериндә истифадә етмәјә чалышырам.

Дејирик		Јазырыг
Шивәдә	Әдәби дилдә	
дадых	ајах	ајаг
урах	орах	ораг
гохоччи	калхозчу	колхозчу
урех'	үрәх'	үрәк
безех'	бәзәх'	бәзәк
мејзәр	өнлүх'	өнлүк
өјдә	евдә	евдә

Шакирдләрә чәдвәлдәки сөзләрин фонетик тәркибини мүгајисә јолу илә тәһлил етдирир, фәргли чәһәтләри јахшы мәнимсәмәләринә наил олурам. Бунунла әлагәдар олараг шакирдләрин бә'зиләрини карточкалар үзәриндә дә ишләдирәм. Мәсәлән:

1. Тәләффүзү јазылышына ујғун олмајан сөзләрин алтындан хәтт чәкин.

Ана, довға, мәгсәд, саат, ата, баггал, шәкил, инсандан, дәфтәр, хәстә, кәнд.

Scanned with ACE Scanner

2. Шивәдә ишләнән сөзләри әдәби дилдә ишләнән сөзлә[р]лә əвəз едиб јазын.

Өјдән чыханда Әдили көрдух. Унун əлиндә зырых алм[а] варды. Дәдәм ма: гешех' дуфлу алыф. Һавах кејиф кәлчасан...

Дикәр шакирдләрә исә мүәјјән шәкил үзрә јахуд мүхтә[]лиф мөвзуларда (бағда, јазда, мешәдә вә с.) кичик инша јаз[ма]ғы тапшырырам. Иш јеринә јетирилдикдән сонра шакирд[]ләр дәфтәрләрини бир-бири илә дәјишир, евдә јолдашынын јазысыны тәһлил едир вә күндәлик дәрс үзрә евә верилмиш тапшырығы да һәмин дәфтәрдә јеринә јетирирләр. Ишин бе[]лә тәшкили ушағы биканә галмаға гојмур, шакирдин өз јол[]дашына нәзарәтини вә хүсусилә, өзүнә нәзарәтини артырыр. Бу, мүәллимә имкан верир ки, материалы шакирдләрин нә дә[]рәчәдә мәнимсәдикләрини өјрәнсин, јени материалын изаһын[]да онларын фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алсын. Белә ол[]дугда, әдәби тәләффүз вә дүзкүн јазы гајдаларына јахшы бә[]ләд олан шакирдләр бу саһәдә керидә галан јолдашларына гүввәтли тә'сир көстәрә билирләр; онлар өз нитгләриндәки нөгсанлары арадан галдырмаға сә'ј көстәрирләр.

Тәбиидир ки, әкәр шакирдләрин мүстәгил чалышма габилијјәтинин кифајәт сәвијјәдә олмасы дәрсдә тә'мин едилмәзсә, өјрәдилән тә'лим материалынын мәнимсәдилмәсиндә мүвәффәгијјәт газанмаг чәтиндир.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ТӘ'ЛИМИН ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ ЕТМӘКЛӘ ДӘРСЛӘРИН ЕМОСИОНАЛ ТӘ'СИРИНИ ЈҮКСӘЛТМӘЈӘ НЕЧӘ НАИЛ ОЛУРАМ

Зүмрүд ГУЛАМӘЛИЈЕВА
Бакы, 9 нөмрәли мәктәбин мүәллими

КӘНЧЛӘРИН коммунист дүнјакөрүшүнә, зәнкин мә'нәви аләмә, көзәл әхлага, јүксәк мәдәнијјәтә малик инсанлар кими јетишдирилмәси дөврүмүзүн башлыча вәзифәсидир. Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәсиндә башга идеоложи тәрбијә васитәләри илә јанашы бәдии әдәбијјатын да ролу бөјүкдүр.

Бәдии әдәбијјат инсан дүшүнчәләрини әкс етдирән јүксәк сөз сәнәтидир. Буна көрә дә о, инсан шүуруна, инсан идракына күчлү тә'сир көстәрир, һәјат керчәкликләрини

дәрк етмәкдә, гијмәтләндирмәкдә она көмәк едир. Белински чох һаглы олараг демишдир: «Әдәбијјат халгын шүурудур, онун мә'нәви һәјатынын көзәл бәһрәсидир». Мәһз буна көрә дә әдәбијјат дәрсләринин емосионал тә'сиринин артырылмасына; бу јолла шакирдләрин сәрбәст дүшүнмә вә гаврама габилијјәтинин инкишаф етдирилмәсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Кечилән мөвзуја ујғун бәдии вә сәнәдли јазыларла јанашы әјани вә техники васитәләрдән, һәјат фактларындан кениш истифадә етмәклә буна наил олмаг мүмкүндүр.

Мәгсәдәујғун сечилмиш әјани вәсаит, сәнәдли вә бәдии јазы ушаглары мөвзу әтрафында даһа дәриндән дүшүнмәјә сөвг едир, һәјат фактлары мөвзуну бугүнкү ичтимаи һадисәләрлә бағлы шәкилдә ушаглара баша салыр, тә'лимин техники васитәләри исә тәдрисин кедишини сүр'әтләндирир, вахта гәнаәт етмәкдә мүәллимә көмәк едир. Ајдын олмаг үчүн VI синифдә әдәбијјатдан кечилән бир дәрс һаггында мә'лумат вермәк мараглы олар:

Мөвзу: И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» повестинин мәзмуну.

Мәгсәд: Шакирдләрдә јүксәк вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, һуманизм, инсанпәрвәрлик, доста сәдагәт, чәсурлуг, горхмазлыг вә дүшмәнә нифрәт кими һиссләри инкишаф етдирмәк, совет адамынын бөјүк амалыны вә мүбаризәсини онлара баша салмаг.

Дәрсин тәчһизаты: «Узаг саһилләрдә» әсәри, әсәрин гәһрәманы Меһди Һүсејнзадәјә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы, онун һаггында сәнәдли вә бәдии әсәрләр (Н. Һәсәнзадәнин «Һарадасан?», С. Вәлијевин «Мүбаризәли шәһәр»), Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин дөјүш сәһнәләрини әкс етдирән табло вә шәкилләр, дөјүш рәшадәти һаггында мусиги әсәри, «Азәрбајчанын Гызыл Улдузлары» китабы, Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг» әсәри, албомлар, хатирә јазылары, Меһди Һүсејнзадәнин портрети вә с.

Дәрсин кедиши. Шакирдләрин кечмиш дәрси (Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест» әсәри) там мәнимсәмәсини тә'мин етмәк үчүн суаллар әсасында мүсаһибә апарылыр. Суалларда әсәрин мөвзусу, мәзмуну, гәһрәманлыг вә вәтәнпәрвәрлик идејалары јығчам шәкилдә әһатә олунур. Әсәрин гәһрәманы Алексеј Мересјевин аловлу вәтәнпәрвәрлији, дүшмәнә һәдсиз нифрәти вә јүксәк гәһрәманлыгы шакирдләрә дәриндән баша салындыгдан сонра онларын кечмиш дәрси нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини мүшаһидә етмәк вә гијмәтләндирмәк үчүн кичик епизодлары әкс етдирән карточкалар пајланыр.

Јени мөвзунун тәдрисинә башламаг үчүн кечмиш мөвзуларла јени мөвзу арасында гысача әлагә јарадылыр. Бу заман ушагларын

һәлә V синифдә кечдикләри М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», М. Чәлилин «Гушчуғаз» вә С. Рәһимовун «Медалјон» әсәрләри ушаглара бир даһа хатырладылыр, онларын мөвзу вә идеја јахынлығы ајдынлашдырылыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын тарихи гәһрәманлығыны, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик идејаларыны изаһ етдикдән сонра «Свјатиз» апаратынын көмәји илә мүһарибә лөвһәләрини әкс етдирән диапозитивләр көстәрилир. Диапозитивләр әсасында бир даһа шакирдләрлә суал-чаваб апарылыр. Бурада шакирдләрин нәзәри биликләри бир нөв әјаниликлә дәринләшдирилир, даһа кениш дүшүнмәләринә имкан јарадыр. Бу мәрһәләнин даһа мараглы вә һәјати олмасы үчүн бәдии образлар вә Совет Иттифагы Гәһрәманлары һаггында сөһбәт апарылыр, бунунла да шакирдләрдә бејнәлмиләлчилик һиссләри инкишаф етдирилир.

Бундан сонра јени дәрсин изаһына башланыр. Әввәлчәдән мөвзу илә әлагәдар әјани васитәләр, гәзет вә журнал материаллары, бәдии әсәрләр, вал табло вә шәкилләр јазы тахтасындан асылыр, јазысы вә с. иш столунун үстүндә сәлигә илә дүзүлүб үстү өртүлүр.

Һәлә дәрсдән әввәл «Узаг саһилләрдә» повестини шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк, онлара әсәрин гәһрәманларынын малик олдуғу мүсбәт кејфијјәтләри дәриндән ашыламаг үчүн һазырлыг ишләри көрүлүр. «Вәтән» кино-театрынын көмәји илә «Узаг саһилләрдә» филминә ушагларын күтләви бахышы тәшкил едилир. Бахышдан сонра, дәрсдәнкәнар мәшғәлә заманы филм әсасында шакирдләрлә мүсаһибә апарылыр. Меһдинин һејкәли өнүнә чичәк дәстәси гојулур, кичик ше'р парчалары охунур. Бу заман ушаглар хәјалән әсәрин гәһрәманлары илә јахынлашыр, онларын кечирдији һиссләри кечирир, онларын хатирәси өнүндә баш әјирләр. Дөјүш рәшадәти һаггында маһнылары сәсләндирдикдә исә ушагларын фикриндә дөјүш сәһнәләри јараныр, онлар һәр шеј һаггында дәриндән дүшүнмәјә башлајыр вә јашыдлары олан Тофиг Һүсејновун һуманист һәрәкәтини онларын јадына салмаг лазым кәлир. Гәһрәман комсомолчу дәниздә батан ушаглары хилас етмәк үчүн өзү дәнизә атылмышды. Бунлары дејәркән шакирдләрин дәрин дүшүнчәјә гапылдыгларыны, көзләринин јашардығынын шаһиди олурсан, демәли, мәшғәлә өз емосионал тә'сири илә онлары дүшүндүрә билмишдир.

Јени дәрсин изаһына башлајаркән ушаглары мөвзу әтрафында дүшүндүрмәк вә онларын диггәтини сәфәрбәр етмәк үчүн һәјати бир мисал чәкмәк вә бир нечә суалла онлара мүрачиәт етмәк лазымдыр. Суаллар тәхминән ашағыдакы мәзмунда олур:

—Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында нә дејә биләрсиниз?

—Мүһарибә халгымыза нә кими зәрәр вурмушдур?

—Алман фашизми үзәриндә совет халгынын тарихи гәләбәсинин сирри нәдә иди?

Бу суаллардан сонра ушагларын нәзәринә чатдырырам ки, V синифдә мүһарибә мөвзусунда кечдикләри үч әсәрдән (М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», М. Чәлилин «Гушчуғаз», С. Рәһимовун «Медалјон») башга бу мөвзуда С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, С. Вәлијев дә гијмәтли әсәрләр јазмыш, «Азадлыг», «Мүһасирә», «Әскәр һаггында баллада», «Ики дөјүшчү», «Бакыда күләкләр әсир» вә с. кими јүксәк сәнәт нүмунәси олан

филмләр чәкилмишдир. Габагчадан һазырланмыш вә сәлигә илә асылмыш әјани васитәләрин үстүндән пәрдә көтүрүлүр. Ушагларын бахышлары дөјүш сәһнәләрини әкс етдирән таблолара, шәкилләрә зилләнир, Меһдинин мәғрур бахышлары илә растлашыр. Валчалдыранда дөјүш рәшадәтини әкс етдирән бир мусиги сәсләндирилир. Әјани васитәләр дә, мусиги дә—ушагларын һиссләринә күчлү тә'сир көстәрир, онларын диггәтини өзүнә чәлб едир. «Азәрбајчанын Гызыл Улдузлары» китабындан, Л. И. Брежневин Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 50 иллик јубилеји шәнлијиндә сөјләдији нитгиндән бир парча шакирдләрә охунур. Азәрбајчандан олан минләрлә дөјүшчү һитлерчи ишғалчыларла вурушмаларда рәшадәт вә гәһрәманлыг көстәрдикләринә көрә ССРИ-нин орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир. Совет Иттифагы Гәһрәманлары Һәзи Аслановун, Владимир Баландинин, Меһди Һүсејнзадәнин, Исрафил Мәммәдовун, Гафур Мәммәдовун, Нелсон Степанјанын вә башгаларынын шанлы һүнәрләри халгымызын јахшы јадындадыр.

Бу парча охундугдан сонра әсәрин гыса мәзмуну хатырладылыр. Меһди Һүсејнзадәнин гәһрәманлығына аид епизодлар сөјләнилир вә филмлә мүгајисәли шәкилдә изаһат верилир. Әсәрин мүхтәлиф халглардан олан гәһрәманларынын, Васја вә Анчеликонун икидлији, дәрин һуманизми, сәдагәти вә дүшмәнә нифрәти ушагларын нәзәринә чатдырылыр.

Әсәрдән бир парча сакит вә һәзин мусигинин мүшајиәти илә мүәллим тәрәфиндән охунур, шакирдләр тәрәфиндән һиссә-һиссә давам етдирилир. Оху гуртардыгдан сонра бу парчада олан—«есесчи», «мессершимид», патрул, февгәлбәшәр вә и. а. «Кодоскоп» апараты васитәсилә екрана әкс олунур, чәтин сөзләр изаһ едилир. Дәрси шакирдләрә даһа јахшы баша салмаг, совет адамларынын сарсылмаз бирлијини вә јенилмәзлијини онлара дәриндән мәнимсәтмәк үчүн Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг» әсәри мөвзу илә әлагәдар шәкилдә изаһ едилир. Мүәллим әсәрин әлагәли тәһлилини вердикдән сонра бир парчаны учадан охујур вә гејд едир ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Вәтәнимизи фашистләрдән хилас етмәк үчүн өз синәсини дүшмән күлләсинә верән, одлардан, аловлардан кечән, өз ганы илә зәфәр маршы јазан минләрлә совет дөјүшчүсү илә чијин-чијинә вурушан Л. И. Брежнев јолдаш дүнән чәсур бир әскәрди, бу күн исә о, Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри, һәм дә «Кичик торпаг» әсәринин мүәллифидир. Китабда минләрлә совет дөјүшчүсү илә јанашы Л. И. Брежнев јолдашын да кечдији дөјүш јолу парлаг шәкилдә тәсвир едилмишдир. Бундан сонра јени дәрс мүсаһибә јолу илә мөһкәмләндирилир.

Мүсаһибәнин сонунда «Лети» апаратынын көмәји илә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә аид диафилмләрдән кадрлар нүмајиш етдирилир. Бундан сонра әввәлчәдән һазырланмыш плјонка «Кодоскоп» апараты васитәсилә екранда ишыгландырылыр. Повести охумаг үчүн тәртиб едилмиш план вә суаллар ушагларын нәзәринә чатдырылыр вә ев тапшырығы верилир.

Scanned with ACE Scanner

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ЛЕКСИК ТӘҺЛИЛИ ҺАГГЫНДА

Мисир СӘФӘРОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин диссертанты

СОН дөврләрдә орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмына чох дүзкүн олараг «Лексика» бәһси дә дахил едилмишдир. Буна көрә дә орта мәктәбләрдә фонетик, грамматик тәһлил апарылдығы кими, лексик тәһлил дә апарылыр. Лексик тәһлил просесиндә шакирдләр Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби, ону зәнкинләшдирән мәнбә вә јоллар, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы, чохмә'налылығы, мәншәји, ишләнмә даирәси, синонимлији, омонимлији вә с. һаггында даһа әтрафлы мә'лумат алырлар.

Лингвистик тәһлилин бу нөвүндән тәкчә Азәрбајчан дили дәрсләриндә әдәби әсәрләрин өјрәнилмәсиндә кениш истифадә олунмасына чидди еһтијач вардыр. Бу чох кениш мөвзу олдуғундан биз бурада јалныз VII синифдә тәдрис олунан Ә. Әбүлһәсәнин «Тамаша гарынын нәвәләри» повестинин лүғәт тәркибинин лексик тәһлилиндән, өзү дә һәмин әсәрин бүтүн лексик хүсусијјәтләри һаггында дејил, шакирдләр тәрәфиндән чәтин анлашылан јалныз бә'зи диалект сөзләрдән бәһс етмәклә мәһдудлашачағыг.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Ә. Әбүлһәсән өз мүасирләри С. Рәһимов, М. Ибраһимов, Ә. Вәлијев вә б. кими, әдәби дили чанлы халг дили һесабына зәнкинләшдирмәк мәгсәди илә өз бәдии јарадычылығында диалект сөзләрдән јери кәлдикчә истифадә етмишдир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, јазычынын үслуби мәгсәди илә әлагәдардыр. Белә ки, јазычы мүәјјән бир әразидә јашајан шәхси, әсәри үчүн сурәт сечмишсә, демәли онун нитгиндә һәмин мүһитә, шәраитә вә әразијә аид диалект сөзләриндән, ләһчә, шивә хүсусијјәтләриндән истифадә етмәлидир. Бу исә сурәтләрин дахили аләминин ачылмасына, онун дүнјакөрүшүнү, психолокијасыны мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Јазычы диалект сөзләриндән һәм өз дилиндә, һәм дә сурәтләрин данышығында истифадә етмишдир. «Диалект сөзләриндән әдәби-бәдии әсәрләрин дилиндә мүәјјән мәгсәдлә истифадә олунур. Јазычы вә шаир кәнд һәјаты һаггында данышырса, керчәклији даһа реал көстәрмәк, әсәрин дилини зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә сурәтин нитгиндәки кими, мүәллиф нитгинә дә диалектизмләри тез-тез дахил едирләр».[1] Бунунла јанашы, сәнәткар әсәрин дилинә еһтијатла јанашмалы вә һәр чүр диалектизмин әсәрә јол тапмасына имкан вермәмәлидир. Чүнки бу, «әсәрин дилиндә мәзәли дузлулуг јох, артыг дузлулуг—шорлуг әмәлә кәтирир».[2] Јазычы диалект сөзләриндән «јерли калорит јаратмаг, сурәтин нитгини фәрдиләшдирмәк, һадисәни реал екс етдирмәк»[3] үчүн истифадә едә биләр.

Мүәллим изаһ етмәлидир ки, повестин дилиндәки диалектизмләрин чоху чанлы халг данышыг дилинә аиддир. Әдиб диалект сөзләри васитәси илә әсәрдәки сурәтләрин дүнјакөрүшүнү, пешәсини, һәјат тәрзини вә башга хүсусијјәтләрини даһа реал шәкилдә верә билмишдир. Дикәр тәрәфдән бу сөзләр васитәсилә сәнәткар гәһрәманын дахили аләмини, онун психолокијасыны да дүзкүн екс етдирмишдир.

Дүздүр, «диалект сөзләри әдәби дилдә ишләнмир, чүнки бунлар, фикрин чәтин баша дүшүлмәсинә сәбәб олур. Лакин образын данышығында јерли хүсусијјәтләри нәзәрә чатдырмаг үчүн бәдии әдәбијјатда диалект сөзләриндән истифадә едилә биләр».[4]

Мүәллим дәрсликдә диалект сөзләринә аид верилмиш нәзәри мә'лумата әсасланараг әсәрин дилиндә ишләнмиш һәмин сөзләри шакирдләрин өзләринә тапдырараг үзәриндә мүәјјән тәһлил иши апара биләр.

«Тамаша гарынын нәвәләри» повестинин лүғәт тәркибиндә диалект сөзләри ашағыдакылардан ибарәтдир.

Зәвзәк—һәддиндән артыг чох данышмаг мә'насында: «Евдә јатса зәвзәк кәдә она динчлик вермәјәчәк, милчәк вызылтысындан даһа зәһләтөкән бир инадла онун баш-бејнини апарачагды ки, нечә икән дур бир чарә елә, бәлкә рус мүәллимини көрдүн, бәлкә комисјонун сәдри танышдыр, көр һара дүшүбләр. Елмана денән көрсүн һаралыдырлар» вә и. а.

Бу сөз һәмин мә'нада Чәбрајыл, Кәлбәчәр шивәләриндә дә ишләнир. Мәсәлән: «**Зәвзәх** кәлди һа, кәнә баш-бејнимизи апарачах».

Гарамат—дәрдли, даим фикирли, пис нијјәтли вә с. мә'наларда ишләнир. «Лакин бир Ағазала көрә бу бири чаванлар нијә гарамата батыб галмалы идиләр?...»

Бу сөз ејни мә'наларда Газах, Салјан, Сабирабад, Исмајыллы, рајон шивәләриндә дә ишләнир. Мәсәлән: «Әли лап гарамат адаммыш». (Газах).

«Гарамат адам һәмишә фикирри олар». (-Салјан).

Дам—таван мә'насында; «Вермәсән, мәсләк һаггы, о трактора ки, мәни зорнан тәзәдән отуртмусан, оннан дамувузу башувуза учур-

1. В. Н. Прохорова. Диалектизмы в јазыке художественноj литературы. Учпедгиз, 1957, сәһ. 4.
2. Ә. Дәмирчизадә. «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты». Бакы, 1972. сәһ. 89.
3. А. Гурбанов. «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 218.
4. С. Чәфәров, Ә. Фәрәчов. «Азәрбајчан дили» (5—6-чы синифләр үчүн), Бакы, 1972, сәһ. 22.

Scanned with ACE Scanner

дачагам!» Бу сөз ејни мә'нада Ордубад диалектиндә дә ишләнир. Мәсәлән: «Әвин дами гуртармаjыб».

Азәрбаjҹан дилинин диалект вә шивәләриндә бу сөз мухтәлиф мә'наларда ишләнир: (Шуша, Пушкин, Шәки диалектләриндә т ә в л ә, о х у р мә'наларында; Бакы диалектиндә а н б а р (сараj) мә'насында. Марнеули диалектиндә j е р д ә г а з м а ш ә к л и н д ә д ү з ә л д и л м и ш j а ш а j ы ш j е р и, г а з м а, Ҹәбраjыл раjон шивәләриндә исә т о j х а н а («Тоj дамы тихмәх чох чәтинди») мә'насында ишләнир.

Тавана—көмәк, јардым;—«Ја да бир-ики таванасыз студент охут»... Бу сөз j а х ы н а д а м мә'насында Шамахы диалектиндә дә ишләнир.

Јаншамаг—чох данышмаг, узунчулуг етмәк: «Јаншадын бәсдир, гыз...» Бу сөз һәмин мә'нада Губа диалектиндә дә ишләнир.

Ситизә—һәjасыз: «Анҹаг бу ситизә кәдәни кәндә наһаг гојурсан». Бу сөз һәмин мә'нада Шамахы диалектиндә ишләнир.

Јухарыдакы сөзләрдән әлавә повестин дилиндә **күт** (баҹарыгсыз, габилиjјәтсиз), **һәнирти** (сәс), **бичәнәк** (бичилмәк үчүн сахланылан јер, чәмәнлик, отлуг), **диррик** (әкин јери) вә с. кими лексик диалектизмләр дә вардыр. Бунунла јанашы, әсәрин дилиндә **дәјүл** (дејил), **өј** (ев), **кенә** (јенә) вә с. кими фонетик дәјишмәләрә уғрамыш лексик ваһидләрә дә тәсадүф едилир.

Нәтиҹәдә мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, әсәрин дилиндәки диалект сөзләрдән јерли-јериндә ишләдилдији үчүн һәјат һадисәләри даһа дүзкүн әкс етдирилмиш вә һеч бир сүн'илијә јол верилмәмишдир. Мүәллим әсәрдән кәтирдији нүмунәләри тәһлил етмәклә һәм јазычынын дилин инчәликләрини көзәл билмәсини, һәм дә әсәрин сәнәткарлыг хүсусиjјәтләрини ајдынлашдырмалыдыр. Бу, бир дә она көрә лазымдыр ки, тәһлил заманы шакирдләр әдәби дилдә бәдии дил арасында мөвҹуд олан охшар вә фәргли ҹәһәтләри даһа шүурлу сурәтдә мәнимсәјирләр.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

(Әввәли 27-чи сәһифәдә)

Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри—К. Маркс вә Ф .Енкелсин «Коммунист партијасынын манифести», В. И. Ленинин «Дөвләт вә ингилаб» китаблары, еләҹә дә бир сыра партија сәнәдләри есперанто дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Һазырда бу дилдә дүнјада 100-дән артыг журнал вә гәзет чап едилир, бир сыра нәшријјатлар, о ҹүмләдән Естонијанын «Ести раамат» нәшријјаты һәмин дилдә әдәбиjјат бурахыр.

1979-ҹу ил мартын 14-дә Москвада совет есперантоҹулары ҹәмиjјәтинин биринҹи тә'сис конфрансы кечирилмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Нәзәри гејдләр

«ВАР, ЈОХ» СӨЗЛӘРИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Әләддин ӘЛИЈЕВ
филоложи елмләр намизәди

СОВЕТ дилчилијинин үмуми инкишафы илә әлагәдар олараг Азәрбајҹан дилчилијиндә дә 1950-ҹи илдән бөјүк јүксәлиш башланмышдыр. Бу јүксәлиш дөврүндән сонра Азәрбајҹан дилчилији дилин бүтүн саһәләринин тәдгигиндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр.

Мәктәб грамматикаларында кәлдикдә бурада да грамматик категоријаларын маһијјәти дәриндән арашдырылмыш, дил һадисәләринә аид бүтүн мә'луматларын дилчилик елминдәки мүддәалара ујғун олмасы принсипи әсас көтүрүлмүшдүр.

Буна бахмајараг Б. А. Әһмәдов тәрәфиндән јазылмыш «V синифдә Азәрбајҹан дили дәрсләри» вәсаитиндә охујуруг: «Дилимиздә елә сөзләр вардыр ки, һәлә бу вахта кими онларын һансы нитг һиссәсинә дахил олмасы мүәјјән едилмәмишдир. Белә сөзләр арасында **вар, јох, хејр, бәли, һәри** типли сөзләр хүсуси јер тутур» (сәһ. 138).

Дүздүр, Азәрбајҹан дилчилијиндә өз елми һәллини там, кенишлији илә тапмајан бә'зи проблемләр мөвҹуддур. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, **вар, јох, хејр, бәли** сөзләри бу вахта гәдәр һеч бир нитг һиссәсинә дахил едилмәмишдир (**һәри** диалект сөзүдүр).

Ә. З. Абдуллајев јазыр: «Азәрбајҹан дилиндә елә сөзләр вардыр ки, илк бахышда онларын һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну сөјләмәк чәтинлик төрәдир. Әлдә олан дәрсликләримиздә бу барәдә мә'лумат верилмәдијиндән бунлардан бә'зисини јанлыш олараг бағлајычы, бә'зиләрини нида, бир гисмини әвәзлик вә с. адландырырлар. Әслиндә исә бунлар әдатдыр» («Көмәкчи нитг һиссәләри», 1958, сәһ. 4).

Даһа сонра Ә. З. Абдуллајев әдатларын мүстәгил мә'наја малик олмадығыны, иштирак етдији ҹүмләјә мүәјјән мә'на инҹәлији кәтирәрәк мүхтәлиф семантик вә грамматик мүнасибәтләрин ифадәчиси кими чыхыш етдијини көстәриб **јох, хејр, бәли вә с.** сөзләри дүзкүн олараг тәсдиг вә инкар әдатлары кими шәрһ едир.

Әдатлар һаггында орижинал фикир сөјләјән А. Ә. Асланов **бәли** сөзүнү тәсдиг билдирән әдат кими гәбул едир.

Мәктәб грамматикасында исә проф. С. А. Ҹәфәров Азәрбајҹан дилиндә ишләнән әдатлары илк дәфә беш група бөлмүш, **бәли,** сөзүнү тәсдиг. **јох, хејр** сөзләрини исә инкар билдирән әдат адландырмышдыр.

Бундан башга, Б. А. Әһмәдов А. А. Ахундовла бирҝә јаздығы «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндә **«бәли»**ни тәсдиг, **јох, хејр** сөзләрини исә инкар әдаты кими ҝөстәрмишдир.

Дилимиздә **вар, јох, бәли, хејр** сөзләри омоним хүсусијјәтләрә маликдир. Һәмин сөзләрин јалныз мәтн дахилиндә һансы нитг һиссәсинә аид олдуғу мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Вар, јох сөзләринин һансы нитг һиссәсинә аид олмасы һаггында дилчиликдә мүхтәлиф фикирләр мөвҹуддур.

Белә ки, Л. Будагов **вар, јох** сөзләрини **шәхссиз фе'л,** Н. К. Дмитријев вә А. Н. Кононов **модал сөз,** М. А. Ширәлијев, М. П. Ҹаһанкиров, М. Һ. Һүсејнзадә вә Ә. Р. Әфәндизадә **исим,** Ә. З. Абдуллајев предикатив характерли сөз; А. Ә. Асланов вә Ҹ. Ә. Ҹәфәров **јох, хејр** сөзләрини «лексик васитә», Б. А. Әһмәдов исә «хәбәри әвәзлик» адландырыр.

Вар, јох сөзләрини фе'л кими ҝөстәрәнләр онларын омоним вә чохмә'налылыг хүсусијјәтләрини нәзәрә алмамышлар.

М. А. Ширәлијев вә М. Һ. Һүсејнзадә **вар, јох** сөзләриндән исим кими о вахт сөһбәт ачырлар ки, онлар антоним оларaг мүрәккәб исим **(вар-јох)** әмәлә ҝәтирир. Ону да хатырладаг ки, «Азәрбајҹан дилинин изаһлы луғәти»ндә дә антоним кими чыхыш едән **вар, јох** исим һесаб едилир. Бу мәнбәдә **вар** сөзү һаггында, там олмаса да, әтрафлы мә'лумат верилмишдир.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә јох сөзү вә онун дериватлары һаггында ҝениш вә санбаллы тәдгигат әсәри јазан М. П. Ҹаһанкиров ҝөстәрир ки, **јох** сөзү нитг һиссәләринә мүнасибәтә ҝөрә фе'лләрә нисбәтән адлара јахындыр. Чүнки бу сөз сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едиб јени исимләр дүзәлдир. Ејни заманда исмин һал шәкилчиләрини дә гәбул едир.

Лакин бурада «јох»ун инкарлыг билдирмәси, һеч бир суала там ҹаваб вермәмәси вә ҹүмләдә сөјләнилән фикрә мәнфи мүнасибәтин ҝүҹләндирилмәси унудулмушдур.

Ә. Р. Әфәндизадә «Суаллара ҹаваб» адлы мәгаләләриндән бириндә «—Пулун **вар?—вар, вар;** —Пулун **вар,** ҝәләрәм» ҹүмләләриндә ишләнән **вар** сөзләрини исим кими гәбул етмәји мәгсәдәујғун һесаб едәрәк јазыр: «Бу сөз нитг һиссәләриндән јенә дә аз-чох исмә јахындыр. Буну нәзәрә алараг, **фикримизҹә, грамматик тәһлил** заманы һәмин сөзү исим кими изаһ етмәк даһа мүнасибдир». Лакин ҝөрәсән, һәмин ҹүмләләрдә ишләнән **вар** сөзләри исмин суалларындан биринә ҹаваб олурму?

«Вар, јох»у модал сөз адландыранлара А. Ә. Асланов чох һаглы ирад тутараг јазыр: **«Вар-јох** сөзләри иштирак едән ҹүмләләрдә модаллыг мөвҹуддур, һәтта бу сөзләр ҹүмләдәки модаллығы бир гәдәр дә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырыр. Лакин бунлар модал сөзләр дејил. Чүнки бу сөзләр ҹүмлә үзвләри илә грамматик әлагәјә ҝирә билир».

Scanned with ACE Scanner

Вар, јох сөзләрини предикатив характерли сөз вә лексик васитә адландыранлар онларын һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну көстәрмишләр.

Вар, јох... сөзләрини **хәбәри әвәзлик** адландыран Б. А. Әһмәдов белә изаһ едир: «...һәмин сөзләр бир гајда олараг чүмләнин хәбәри олур (хәбәр јериндә ишләдилир) вә әвәзлијин хүсусијјәтләрини дашыјыр». Мәһз елә буна көрә «... һәмин типдән олан сөзләри **хәбәри әвәзлик** адландырмағы мәгсәдәмүвафиг һесаб едирик».

Унутмаг олмаз ки, а) әвәзликләр исим, сифәт, сај вә ја зәрфи әвәз едиб онларын јериндә ишләнир, чүмлә үзвләринин јох; б) әвәзликләр шәхс шәкилчисини әвәз едә билмир, лакин **вар,** сөзү чох заман **дыр** шәкилчисинин јериндә ишләнир; в) **јох** сөзү һәмишә хәбәр олмур; г) **вар, јох** сөзләринин чүмләнин хәбәри олмасы онларын синтактик вәзифәләриндән биридир; ғ) **вар, јох, хејр, бәли** сөзләринин мүстәгил мә'насы јохдур вә һеч бир суала там чаваб вермир.

Вар сөзүнү предикативлик јарадан тәсдиг кими гәбул етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки **вар** әдаты там, мүстәгил мә'наја малик олмајыб, сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләдә **тәсдиг мәзмуну** билдирәрәк предикативлик јарадыр. Ејни заманда **вар** әдаты чүмләдә мә'на инчәлији вә емосионаллыг да әмәлә кәтирир.

Вар әдаты ашағыдакы омоним хүсусијјәтләрә маликдир; бунлары гарышдырмамалы.

1. **Вар** п р е д и к а т и в л и к ј а р а д а н т ә с д и г ә д а т ы к и м и. Әдатларын предикативлик јаратмасы вә ја хәбәр шәкилчиси гәбул етмәси дилчилик әдәбијјатында гејд едилмишдир.

Вар әдаты һәм ајрылыгда, һәм дә шәхс сонлуглары гәбул етдикдә предикативлик јарадан тәсдиг әдаты кими чыхыш едир, мәсәлән:

Јахшы ки, сән варсан, шүкр едәм кәрәк.
Сән **варсан,** мән **варам,**
Дүнја **вар** демәк (Б. В а һ а б з а д ә).

Вар предикативлик јарадан тәсдиг әдатыдыр, шәхс сонлуғунун јериндә ишләнир; мәс.: Бир ај **вар** ондан мәктуб алмырам.

(Мүгајисә ет: Бир **ајдыр** ондан мәктуб алмырам).

Вар әдатынын бу хүсусијјәти ону көстәрир ки, әсас нитг һиссәләри мүәјјән ганунаујғунлугла көмәкчи нитг һиссәләринә вә орадан да шәкилчиләшмәјә доғру инкишаф просеси кечирир.

Вар предикативлик јарадан тәсдиг әдаты кими, сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едиб исим дүзәлдир; мәс,: вар+лыг; вар+ијјат.

2. **Вар** и с и м к и м и. Бу вариантда **вар** дөвләт сөзүнүн синоними кими чыхыш едир. Мәсәлән:

Мәним дөвләтимдир, мәним **варымдыр,**
Бүтүн варлығымла севә билмәјим (Б. В а һ а б з а д ә).

Исим кими чыхыш едән **вар** сөзү сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едәрәк фе'л вә сифәт дүзәлдир. Мәсәлән; вар+лан(маг); вар+лы (адам).

3. **Вар** фе'л кими. Ә. Р. Әфәндизадә вар сөзүнү фе'л кими тәгдим едәнләрә ирад тутараг јазыр:

«**Вар** сөзүнү фе'л кими изаһ едәнләр буну әсас көтүрүрләр ки, һәмин сөз ән чох классик әдәбијјатымызда ишләнән «вармаг» фе'линин дәјишилмиш формасыдыр. Фикримизчә, буна инанмаг чәтиндир. Һәмин сөзү мүасир дилимиздә фе'л кими изаһ етмәк үчүн һәләлик тутарлы бир әсас јохдур. Чүнки онда фе'лә мәхсус грамматик әламәтләрин һеч бири өз әксини тапа билмир; замана көрә дәјишмир, нөв шәкилчиләрини гәбул етмир вә с.»

Әввәла ону хатырлатмаг кифајәтдир ки, **вармаг** фели мүасир әдәби дилимиздә ишләнир. Бунун јалныз классик әдәбијјатда ишләндијини гејд етмәклә мәһдудлашмаг олмаз.

Фе'л кими ишләнән **вар** фе'лә мәхсус хүсусијјәтләр гәбул едир. Белә ки, о, мәсдәр формасында (вармаг) вә фе'лин әмр, хәбәр вә бачарыг шәкилләриндә ишләнә билир. Мәсәлән:

а) Гој күнә кор бахым, бахтым гаралсын;
Бүтүн сәадәтим һечлијә **варсын.** (С. Вурғун).

Бурада **вар** (маг) фе'ли әмр шәклинин III шәхс тәкиндә ишләнмишдир.

б) Фикирләрин мәғзинә, арзуларын илкинә.
Әмәлләрин гәсдинә, өзәјинә **вармышам** (Б. Ваһабзадә).

в) Она сөз вермә, ифрата **варыр,** (варачаг), (варар).

Нүмунә кәтирилмиш мисалларда вар(маг) фе'ли хәбәр шәклиндә ишләнмишдир.

г) Дибсиз дәринликләрә,
Мән **вара** билмәмишәм (Б. Ваһабзадә).

—Мә'лумдур ки, бачарыг шәклиндә ишләнән фе'лләр әсас иши билдирән фе'лә хүсуси шәкилчи васитәсилә бағланыр. Верилмиш нүмунәдә дә **вар** әсас фе'лә (билмәк) бағланмаг үчүн -а шәкилчисини гәбул едиб бачарыг шәклиндә чыхыш етмишдир.

Вар(маг) фе'ли мүасир әдәби дилимиздә тәсдиг (вармаг) вә инкарда (вармамаг) да ишләнә билир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә әдатлар һаггында апарылан тәдгигат ишләриндә **јох** дүзкүн олараг инкар әдаты кими тәгдим едилир. Мәктәб грамматикаларында да бу чүр көстәрилир. Бизә көрә дә **јох** инкар билдирән әдатдыр.

Јох инкар әдатынын ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр.

1. **Јох** әдат кими. Бу вариантда **јох** инкар әдаты чүмләдә сөјләнилән фикрә мәнфи мүнасибәти күчләндирир; мәс; **Јох,** сәһәр кәлә билмәјәчәјәм.

Јох инкар әдаты сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едиб субстантив вә атрибутив исимләр дүзәлдир; мәс: јох+сул; јох+луг.

Јохсул вар-јохдан чыха
Газынын көзү дојмаз (Ел сөзү).

Јох инкар әдаты-ал сөздүзәлдичи шәкилчисини гәбул едән **јох+ал(маг)** фе'лини дүзәлдир.

Јох инкар әдаты, -са әдатыны гәбул едиб, **јохса** суал әдатыны дүзәлдир; мәс.: **Јохса,** ағ олурсан бөјүк аллаһа (С. Вурғун).

2. **Јох** гаршылыг вә зиддијјәт билдирән бағлајычы кими ишләнир. **Јох** сөзүнүн бу хүсусијјәтини илк дәфә М. П. Чаһанкиров гејд етмишдир. О јазыр: «Мүрәккәб чүмлә-

Scanned with ACE Scanner

ләри бир-биринә бағламаг үчүн **јох** сөзүндән бә'зән бағлајычы васитәси кими истифадә едилир; мәс.: Мәшәди Шәрифин тәрчүмеји-һалыны нәзәрдән кечирәк. Јох, Мәшәди Шәрифин бу тәрчүмеји-һалы бизи марагландырмыр... Бу мисалда **јох** сөзүнүн бағлајычылыг характериндә олдуғу һәм дә ондан көрүнүр ки, буну (јә'ни **јох** сөзүнү) бағлајычыларла әвәз етмәк мүмкүндүр».

3. **Јох** модал сөз кими ишләнир. Бу вариантда ишләнән **јох** сөзүнү **дејәсән** модал сөзү илә әвәз етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: «Бу күн баша дүшдүм, **јох** өз ағлынла отуруб-дурмурсан». (Мүгајисә ет: «Бу күн баша дүшдүм, **дејәсән** өз ағлынла отуруб-дурмурсан».)

Јох инкар әдатынын бу кими сәчијјәви хүсусијјәтләри вардыр.

Мәгаләнин ишләнмәсиндә, әсасән, ашағыдакы әдәбијјата истинад олунмушдур.

Б. А. Әһмәдов, «V синифдә Азәрбајчан дили дәрсләри», «Маариф» нәшријјаты, 1977, сәһ. 238.

Ә. З. Абдуллајев, «Көмәкчи нитг һиссәләри», АДУ-нун нәшри, 1958, сәһ. 419.

А. Ә. Асланов, «Мүасир Азәрбајчан дилиндә әдатлар», Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимаи елмләр серијасы, 1959, №4. сәһ. 55—70; А. Ә. Асланов. «Әдат». «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә), Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 296—297.

С. А. Чәфәров, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә V—VI синифләр үчүн), 1959, сәһ. 143.

А. А. Ахундов, Б. А. Әһмәдов «Азәрбајчан дили», (V—VI синифләр үчүн), «Маариф» нәшријјаты, 1972, сәһ. 214—215.

Л. Будагов, «Практическое руководство турецко-татарского азербајджанского наречија», М, 1957, сәһ. 256.

Н. К. Дмитрев, «Грамматика башкирского јазыка», Изд. АН. ССР М—Л., 1948, сәһ. 131.

М. А. Ширәлијев, «Исим», «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә), Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1951, сәһ. 115.

Ә. З. Абдуллајев, «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр», «Маариф» нәшријјаты, 1974, сәһ. 284.

Р. И. Гулијева, «Әдатларын мә'на нөвләри», С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», дил-әдәбијјат серијасы, 1979, № 1, сәһ. 58.

М. П. Чаһанкиров. «Мүасир Азәрбајчан дилиндә **јох** сөзү вә онун дериватлары һаггында», Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, X ч. 1957, сәһ. 5—40, 96.

Редаксијадан. Мәгаләдә «вар», «јох» сөзләри һаггында мүәллифин ирәли сүрдүјү фикирләрә онун мүлаһизәләри кими јанашылмалыдыр. Һәмин мүлаһизәләр, әлбәттә, диггәти чәлб едир, лакин мәсәләнин һәлли үчүн һәлә кифајәт дәрәчәдә тутарлы әсаслар вермир.

Scanned with ACE Scanner

«ҺОПҺОПНАМӘ»НИН ИЛК НӘШРИ ҺАГГЫНДА

Тәрлан НОВРУЗОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

ОРТА мәктәбдә халг шаири М. Ә. Сабир кениш тәдрис олунан сәнәткарлардандыр. Програмларда бөјүк ингилабчы-демократын һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсинә һәмишә кениш јер вә әһәмијјәт верилмишдир. Програмын тәләбинә ујғун олараг мүәллим, бу мүддәт әрзиндә, шакирдләрә Сабир јарадычылығынын мөвзу, идеја-бәдии хүсусијјәтләри, ајры-ајры әсәрләринин тәдриси илә јанашы, «Һопһопнамә»нин нәшри тарихи һаггында да билик верир.

Сабиршүнаслығын сон елми наилијјәтләри шаирин әсәрләринин нәшри мәсәләләри илә әлагәдар марағлы мә'луматлар үзә чыхармышдыр. Мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә «Һопһопнамә»нин илк нәшрләринә даир бир сыра мәсәләләри бурада нәзәрдән кечирмәк фајдалы оларды.

Мә'лумдур ки, Сабир 1903-чү илдән өмрүнүн сонуна гәдәр әсәрләрини мүхтәлиф гәзет вә журналларда дәрч етдирмиш, онлары китаб һалында көрмәдән һәјатдан кетмишдир. Әсәрләрини китаб шәклиндә көрмәк арзусуну, мүасирләри, јахын достлары вә гәдирбилән халгы һәјата кечирмишләр. Шаирин зәнкин ирсинин мүәјјән бир һиссәси илк дәфә «Һопһопнамә» ады илә 1912-чи илдә, икинчи нәшри исә 1914-чү илдә мүмкүн олмушдур. Һәр ики нәшрин тәртибчиси Сабирин јахын досту вә һәмјерлиси Аббас Сәһһәтдир. О бу китаблары тәртиб едәркән Сабир әсәрләринин гәзет вә журнал нәшрләрини әсас көтүрсә дә, лакин илк нәшрләрлә онлар арасында нәзәрә чарпан фәргләр дә олмушдур. Кәтирәчәјимиз мисаллардан көрәчәјик ки, бу фәргләрин мүәјјән бир групу тәртибчинин шүурлу мүнасибәтинин (тәрбијәви-естетик чәһәти нәзәрә алмаг, сензур нәзарәтиндән горунмаг, шаирдә она көрүнән форма нагислијини тәсһиһ етмәк вә с.), дикәр бир гисми исә әрәб әлифбасынын јазыда төрәтдији чәтинлик вә техники еһтијатсызлығын нәтичәси олмушдур.

Бизчә, мүхтәлиф сәбәбләрлә бағлы бу фәргли чәһәтләри тәдрис просесиндә јери кәлдикчә шакирдләрә чатдырмаг әһәмијјәтли вә марағлы олар.

Фактлара диггәт едәк: Мәсәлән, сатирада Сабир мүлкәдарын дилиндән кәндлијә дејир:

Лал ол, а балам, башлама фәрјадә, әкинчи!

Китабларда исә (1912, 1914-чү илләр) икинчи мисрадакы «а балам» хитабы «а кәдә» илә әвәзләнмишдир:

Лал ол, а кәдә, башлама фәрјадә, әкинчи!

Scanned with ACE Scanner

Бизә belә кәлир ки, Аббас Сәһһәт бунунла мүлкәдарын кәндлијә тәһгиредичи мүнасибәтини даһа габарыг вермәк истәмишдир. Чүнки «а балам»а нисбәтән (әслиндә бу сөзүн өзүндә дә бир габалыг вар) «а кәдә»дә тәһгиредичилик чохдур вә бу сөз мәнфи типин—мүлкәдарын характерини ачмаг вә шакирдләрдә онлара гаршы нифрәт һисси ојатмаг бахымындан әлверишлидир.

Бунларла јанашы, «а кәдә» хитабындан фәргли олараг «а балам» сөзләриндә инчә бир чаларлыг—мүлкәдарын әкинчинин һәрәкәтләриндән рәнчидәхатир олдуғу вә мүәјјән дәрәчәдә ачизлији чаларлығы да һисс олунур. Лакин демәлијик ки, мисрада һәмин сөздән әввәл кәлән «лал ол» сөјүш характерли ифадәси мүлкәдарын кобудлуғуну кәстәрмәкдә Сабирә кифајәт етмишдир. Әксинә, һәр һансы бир ади мүнасибәт хатиринә Сабир ше'ринә мүдахилә, нәтичәдә ону башгалашдырмаг тәһлүкәси гаршысында гојар.

Диггәт етдикдә көрмәк олур ки, Аббас Сәһһәтин әвәзетмәләринин бир гисми кобуд вә ачыг-сачыг тә'сири бағышлајан бә'зи сөз вә ифадәләри нисбәтән садәләшдирмәк, јумушалтмаг мәгсәди дашымышдыр.

Сабирдә ишләнмиш сатирик сөзләр һеч дә натуралист характерли, мәдәнијјәтдән кәнар, әдәбијјата кәтирилмәси лүзумсуз вә кобуд сөзләр дејил. Сатирик шаир тәнгид етдији мәнфи, мүзүрр типин әхлагсызлығыны, кобудлуғуну, позғунлуғуну көстәрәндә белә лазыми сөзләри вә ифадәләри усталыгла сечмишдир. Әсәрләриндә ишләнмиш **гәләт, хулган, әбләһ, лоту, һејван, идбар, кәда, гурумсаг, һах-туф үзүнә, мурдар, вәләдүзина** кими сөјүш характерли сөз вә ифадәләр бир баша һәдәфә јөнәлдији вә сәчијјәви типләрин дилиндән ишләндији үчүн шаирин дилини вулгарлашдырмыр. Сөзсүз, Сабирдәки бу чәһәти Аббас Сәһһәт өзү дә дујмушдур. Лакин о, «Һопопнамә»ләрин күтләвилијини нәзәрә алдығындан «кобуд» көрүнән бә'зи сөз вә ифадәләри даһа јумшаглары илә әвәз етмәјә чалышмышдыр. Бу бахымдан «Гојма кәлди!» сатирасындакы әвәзетмә диггәти даһа чох чәлб едир.

Сатирада Сабир аз јашлы гызын дилиндән дејир:

> **Кәрчи гочадыр—бабам јашында,**
> **Амма сорағанды, гојма, кәлди!**

Китабларда исә бәндин үчүнчү вә дөрдүнчү мисралары белә кедир:

> **Лап чох гочадыр—бабам јашында,**
> **Хортданды, чоханды гојма, кәлди!**

Бизә белә кәлир ки, бурада мәсәләнин анчаг тәрбијәви-естетик чәһәти көзләнилмишдир. Лакин нәзәрә алмалыјыг ки, һәмин мисраларын китабларда кетмиш формасы Сабир ше'ринә бир нечә чәһәтдән гүсур кәтирмишдир. Белә бир дәјишилмә нәтичәсиндә тәсвир едилән сатирик образын ишинин, һәрәкәтинин ејбәчәрлији онун заһири көрүнүшү чәһәтдән ејбәчәрлији илә әвәз олунмушдур. Үчүнчү мисра «Лап чох гочадыр—бабам јашында»—формасында ишләнеркән ше'рдә фикир тәкрары алыныр. Бир һалда ки «бабам јашында»дыр ифадәси елә «лап гочадыр» мә'насыны верир, она көрә дә бурада шиддәтләндирмә мә'насында олан «лап чох» сөзләри артыгдыр.

Бунлардан әлавә, дөрдүнчү мисрада Аббас Сәһһәтин мәтнә дахил етдији «хортдан» сөзү мүәјјән мә'на кәсб етсә дә, она синоним

Scanned with ACE Scanner

кими ишләнмиш «чохан» сөзүнүн лүғәти мә'насы јохдур (чох еһтимал ки, бу сөз «хохан»ын тәһриф, јахуд диалектләрдә ишләнмиш формасыдыр). Буну да гејд етмәји зәрури һесаб едирик ки, илкин формаја нисбәтән сонракы форма даһа чох ичтимаи мәзмуна маликдир вә бурада чох кәнч бир гызын әр адына верилдији бир адамын јашындан вә заһири ејбәчәрликләриндән шикајәтләри өз ифадәсини даһа габарыг тапмышдыр.

«Һопһопнамә»нин илк нәшрләриндә белә әвәзетмәләр чохдур.

«Әкинчи» сатирасынын журнал нәшриндә Сабир јазыр:

Мәзлумлуг едиб башлама фәрјада, әкинчи!

Лакин Аббас Сәһһәтин тәртибләриндә охујуруг:

Бәсдир бу гәдәр башлама фәрјадә, әкинчи!

Билдијимиз кими, «бәсдир бу гәдәр» әмр, тә'кид, горху вә с. мә'наларыны ифадә едир. «Мәзлумлуг едиб» ифадәсиндә исә типин характеринә, ичтимаи вәзијјәтинә тамамилә ујғун кәлән дәрин бир мәзмун вардыр. Башга сөзлә, «мәзлумлуг», «јазыглыг» кими сөзләр о заманкы кәндлинин һәјат вәзијјәтини даһа дүзкүн сәчијјәләндирир. Буна көрә дә биз Сабирин ишләтдији ифадәни даһа мәгбул сајырыг.

Илк нәшрләрдә Сабир ше'ринә формал вә сәтһи мүнасибәтин нәтичәси олан бә'зи әвәзетмәләрә дә тәсадүф едирик. Чох еһтимал ки, тәртибчи Сабирдә ишләнмиш тәсвир васитәсинин маһијјәтинә дәриндән нәзәр салмадан, ифадәнин халгда ишләнән формасыны әсас көтүрәрәк илк нәшрләрдә кетмиш сөзү, мүнасиб олсун дејә, башгасы илә әвәз етмишдир.

Белә бир еһтимала «Учителләр» ше'риндәки дәјишиклији нүмунә кәтирмәк олар. Сабир «Ничат» хејријјә чәмијјәтинин мансәләрлә гаршылашдығыны көстәрмәк мәгсәдилә јазыр:

Дүшдү тавуғу дөвријә бәдбәхт «Ничат»ын!

Тәртибләрдә исә биринчи мисраны белә охујуруг:

Дүшдү тавуғу туршуја бәдбәхт «Ничат»ын!

Демәлијик ки, бурада «дөвријә» әвәзинә «туршуја» сөзүнүн ишләдилмәси һәм аһәнкә хәләл кәтирмиш, һәм дә мә'на нагислији төрәтмишдир. Шаир «Ничат» хејријјә чәмијјәтинин ағыр вәзијјәтини гызардылыб дөвријә—нимчәјә гојулмуш тојуғун вәзијјәтинә тәшбеһ кәтирир вә бунунла да өз фикрини мәчази јолла охучуја баша салыр. Лакин «Ничат»ын ағыр вәзијјәтини тојуғун туршуја гојулмасы илә гыјас едәркән мүгајисә һәм зәифләјир, өз әввәлки тәравәтини итирир, һәм дә бир нөв мә'на тәһриф олунур. Мәсәлән, руһаниләрин тәнгидинә һәср етдији «Ваиз, гәләм әһлин нијә тәһгир еләјирсән?» сатирасында Сабир ваизә хитабән дејир:

Ваиз, гәләм әһлин нијә тәһгир еләјирсән?

Илк нәшрләрдә биринчи мисра белә ишләнир:

Ваиз, гәләм әһлин јенә тәкфир еләјирсән!

Белә бир дәјишилмәнин нәтичәси олараг ше'рдә интонасија там дәјишмиш, «Нијә тәһгир» ифадәсиндәки ачыг чидди е'тираз «јенә тәкфир» дә јүнкүл е'тиразла әвәзләнмишдир. Бундан башга, икинчи һалда ше'рдә јерсиз гафијә тәкрары алынмышдыр. Чүнки «тәкфир» сөзү сон мисрада лазыми мәгамда ишләдилмишдир:

Тәзвирини ким ки, дуја тәкфир еләјирсән.

[1]. М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», 1912, сәһ. 43; 1914, сәһ. 90.

Шүбһәсиз, Сибирдә белә тәкрара јол верилмәзди. Тәсадүфи дејил ки, «тәстир», «тә'мир», «тә'бир», «тәһгир», «тә'сир», «тәзвир» сөзләринин һәр бири мәтндә анчаг бирчә дәфә ишләдилмишдир.

Илк нәшрдә елә әвәзетмәләрә дә тәсадүф олунур ки, чох күман ки, бунлар Аббас Сәһһәтә, бир шаир кими, зәиф вә гүсурлу көрүндүјү үчүн тәсһиһ олунмушдур.

Мәсәлән, «Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә?!» сатирасынын журнал нәшриндә Сабир јазыр:

...Гејрәтимиз бәллү бүтүн милләтә.

Аббас Сәһһәт бурада хырда бир дәјишиклик етмиш, јалныз икинчи мисрадакы «бәллү» сөзүнә «дүр» шәкилчисини артырмыш вә «бүтүн» сөзүнү «һәр»лә әвәз етмишдир вә бунун нәтичәсиндә дә икинчи мисра ашағыдакы формаја дүшмүшдүр.

Гејрәтимиз бәллүдүр һәр милләтә.

Хатырладаг ки, индики һалда бу әвәзетмәләрин мәһз Аббас Сәһһәт тәрәфиндән едилдији һаггында гәти һөкм вермәк дә чәтиндир. Чүнки әлдә нә Сабирин өзүнүн автографлары вар, нә дә Аббас Сәһһәтин тәртиб үчүн һазырладығы нүсхәнин әлјазмасы. Бәлкә дә көстәрилән әвәзетмәләри чап үчүн һазырланмыш нүсхәдә Сабир өзү етмишдир.

«Һопһопнамә»нин илк нәшрләриндә бир сыра ихтисарлара да тәсадүф олунур вә чох еһтимал ки, бунларда тәртибчи ја етик—әхлаги гајдалары нәзәрә алмыш, ја реал тарихи шәхсијјәтдән өзүнүн тәһлүкәсизлијини көзләмиш, ја да Сабир ше'риндә она гүсурлу көрүнән форма нагислијини тәсһиһ етмәк истәмишдир. Мәсәлән, «Ај нәнә, бир гырмызы саггал кими!» сатирасынын журнал нәшриндә «Та мәни көрчәк олур оғлан кими» мисрасы илә башланан бәнд китабларда бүтөвлүкдә ихтисара салынмышдыр[1]. Көрүнүр, Аббас Сәһһәт типин әхлаг позғунлуғуну бир аз да ачыг көстәрән бу бәнди ихтисар етмәкдә анчаг етик-әхлаги гајдалары көзләмишдир. Лакин хатырладаг ки, бу парчанын өзүндә дә Сабир натурализмә кетмәмиш, бунунла тәсвир етдији мәнфи типи даһа күлүнч вәзијјәтә салмаг истәмишдир. Өзү дә бүтөвлүкдә сатира вә о чүмләдән һәмин бәнд гејри-инсани мүнасибәтә дүчар олан кичик јашлы ушағын (оғлан ушағынын) дилиндән верилдији үчүн даһа өлдүрүчү сәсләнир. Јахуд журнал нәшриндән фәргли олараг икинчи нәшрдә «Вагиеји-јублејкәранә» сатирасындакы «Әлһафиз әфәнди шејхзадә» мисрасы верилмәмиш, јеринә нөгтәләр гојулмушдур. Белә бир вәзијјәт шүбһә етмәдән дејә биләрик ки, реал тарихи шәхсијјәтдән горунмағын нәтичәси олмушдур. Мә'лумдур ки, ишарә едилән һәмин адам (Һафиз әфәнди Шејхзадә) о вахт Шамахыда бөјүк нүфуз саһиби олмушдур.

Нәһајәт, китабларда гәзет вә журнал нәшриндән фәргли олараг бә'зи инверсија, мисрада сөзләрин јердәјишмәси һадисәсинә дә тәсадүф едирик ки, бунлары да тәртибчинин шүурлу ишинин нәтичәси кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. «Тәшәккүр» сатирасында Сабир јазыр:

Моллалар, талеимиз олду әчәб јар бу күн!

Китабларда исә охујуруг:

Моллалар, олду әчәб талеимиз јар бу күн!

Зәннимизчә, Аббас Сәһһәт «олду» хәбәрини ифадәнин әввәлинә

[1]. М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», 1912, сәһ. 66, 1914, сәһ. 179.

Scanned with ACE Scanner

кәтирмәклә коһнә фикирли мәнфи типни һисс вә һәјәчаныны, севинчини даһа габарыгландырмаг истәмишдир. Амма белә вәзијјәтдә, јә'ни мисрадакы ифадә «Талеимиз олду әчәб» шәклиндә кедәндә «тале» сөзү мисранын әввәлиндә мәнтиги вурғу алтында диггәти даһа чох чәлб едир. китабларда олдуғу вәзијјәтдә исә бу о гәдәр күчлү нәзәрә чарпмыр. Аббас Сәһһәтин ишләтдији формада һәм дә ше'ријјәт зәифләјир. мисра ади данышыг формасыны хатырладыр.

Илк мәтбу нәшрләрдә «Һопһопнамә»нин 1912—1914-чү ил чаплары арасындакы икинчи гисм фәргләрә келдикдә исә демәлијик ки, бунлар «әсасән ачыг тәһрифләр олуб... бә'зән әрәб әлифбасынын јазыда төрәтдији долашыглыг, бә'зән дә мәтбәә хәталары нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир». Китаблардакы икинчи тисм фәргләрин өзләри дә чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк олмушдур ки, биз бунларын бә'зисинә даир нүмунәләр кәтирмәјә чалышачағыг.

«Арзу» сатирасынын мәтбу нәшриндә јазылыр:

...Нә дәрсә, мәктәбә, елмә, филанә һачәт олајды!

Китабларда исә механики сөз дүшүмү нәтичәсиндә икинчи мисра ашағыдакы шәкилдә кетмишдир:

...Нә дәрсә, елмә, филанә һачәт олајды!

Көрүндүјү кими, мисрада фикир вә вәзн нагисләшмишдир. Бундан әлавә, икинчи формада Сабир ше'риндә фикри тә'сирлилији тә'мин едән тәкрир һадисәси дә позулмушдур.

Илк нәшрләрдә, һәтта бүтөв мисралар вә парчалар да механики олараг мәтндән дүшмүшдүр.

«Еј фәләк, зүлмүн ә'јандыр» бәһри-тәвилиндә «Елмдә маһир олалар, фәзлдә баһир олалар» парчасы әсәрдән дүшмүшдүр ки, бунун да нәтичәсиндә мәтндә гафијәләнмә вә фикир ардычыллығы позулмушдур.

«Һопһопнамә»нин икинчи нәшриндә исә әлавә олараг мәтндән «кејәләр дон» ифадәси дә ихтисарә дүшмүшдүр.

Сабирин «Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!» сатирасында белә бир бејт ишләдилир:

Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јанмајын, аллаһы севәрсиз!

Китабларда исә бундан фәргли олараг охујуруг:

Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

Биринчи вариант һәм мәзмун, һәм дә форма чәһәтдән мәгсәдәјөнлүдүр. Бурада «јанмајын» сөзү биринчи «алданма»јынла биткин гафијәләнир, ејни заманда да һәмин сөзләрин тәркибиндә олан (м), (н) сәсләри аллетрасија јарадыр. Шүбһә етмәдән дејә биләрик ки, бу механики әвәзолунма әрәб әлифбасындакы һәрфләрин гурулушча јахын олмасындан төрәнмишдир, әкәр «јанмајын» вә «јатмајын» сөзләрини әрәб әлифбасы илә јазсаг бирчә нөгтәнин дүшмәси вә ја артмасы илә мә'на тамамилә дәјишилә биләр.

Јери кәлмишкән ону да хатырладаг ки, илк нәшрләрдәки ачыг сөз тәһрифләринин мүһүм бир һиссәси билаваситә әрәб әлифбасындакы һәрфләрин гурулушча јахын олмасы илә бағлыдыр. Бә'зи һәрфләрин јалныз нөгтәләрин сајына көрә фәргләнмәси Сабир ше'риндә сөз вә һиссәчијин, јахуд шәкилчинин башга шәкилдә охунмасына вә башга дүшүлмәсинә сәбәб олмушдур.

Әлбәттә, илк нәшрләрдәки ачыг тәһрифләр көстәрдикләримизлә мәһдудлашмыр. Китабларда онларын дикәр нөвләринә дә раст кәлмәк олур.

Әдәби тәгвим

М. Һадинин анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә

ЈҮЗ ЈАШЛЫ СӘНӘТКАР

Заһид ӘКБӘРОВ
филолокија елмләр намизәди

Вәтән! Вәтән!—дејә тәндән
чида олур руһум.
Тәһәссүрат илә ағлар,
о руһи-мәчруһум.

М. Һади.

XX әсрин илк он илләриндәки Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәләриндән сајылан Мәһәммәд Һади (1879—1920) өзүнүн әсас јарадычылығы е'тибарилә бу дөвр романтизм әдәби мәктәбинин тәрәггипәрвәр гүтбүндә дајанмышдыр. О, әдәбијјатымызын тарихинә истe'дадлы, варлығыны тәрәгги вә инкишаф јолунда сәрф едән, һәмишә вәтәнин, халгын талејини дүшүнән сәмими, ејни заманда, һәјаты фачиәләрлә долу, мә'нәвијјаты зиддијјәтләр ичиндә чырпынан бир сәнәткар кими дахил олмушдур.

Мәһәммәд Һади Әбдүссәлимзадә (Ширвани) 1879-чу илдә Шамахы шәһәриндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини моллаханада алдыгдан сонра шаир Аббас Сәһһәтин атасы Әлиаббасын ачдығы мәктәбә дахил олур. Атасыны чох еркән итирмәси, анасынын өз ушагларыны атыб әрә кетмәси, нәнәси Тејјибә ханымын вә башга гоһумларынын һимајәсиндә јарымчан күзәран кечирмәси, әмиси гызына олан гаршылыглы мәһәббәтиндәки уғурсузлуг Һадинин һәјатында илк ачылыглар иди. Онун бөјүмәси вә тәһсилиндә әмәк сәрф едәнләрдән бири узаг гоһуму Мустафа Лүтфи олмушдур. Лүтфи Һәштәрхана көчәндән сонра Һади тәһсилини мәсчиддә давам етдирир. Лакин дини тәһсил ону мә'нәви чәһәтдән тә'мин ет-

мирди. Һадидән наразы олан мүдәррисләр, тәһсил һаггыны өдәјә билмәдијини бәһанә едәрәк, ону өзләриндән узаглашдырырлар. Јенијетмәдә јенидән тәһсилини давам етдирмәк һәвәси ојаныр. Мадди јардым үчүн гоһумларына мүрачиәт едирсә дә, һеч кәс көмәк әли узатмыр. 1902-чи илдә Шамахыда күчлү зәлзәлә олур. Бу заман һади дағылмыш шәһәрдән Күрдәмирә көчүр. Орада әттар дүканы ачыр. Бу иш Һадинин тәбиәтинә ујғун кәлмәдијиндән ондан әл чәкир. Аз сонра Шамахы маарифпәрвәрләриндән Аға әфәнди илә кичик бир мәктәб тәшкил едир. О, мүәллимлик етмәклә јанашы, мәтбуат вә әдәбијјатла да мәшғул олур. 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә Мәһәммәд әл-Һади-әл-һач Әбдүссәлимзадеји-Ширван сакини-Күрдәмир имзасы илә чыхыш едир.

1906-чы илдә Мустафа Лүтфинин дә'вәтилә Һәштәрхана көчүб онун мәктәбиндә дәрс дејир. Аз сонра Һади Бакыда «Фүјузат» мәчмуәсинин редаксијасында чалышмаға башлајыр. Илк ше'рләр китабына дахил олан әсәрләри үзәриндә ишләјир. «Фүјузат»дан сонра о, «Иршад», «Тәзә һәјат» вә «Тәрәгги» гәзетинин редаксијаларында әмәкдашлыг едир.

1910-чу илдә Һади Истанбула кедир. Орада «Тәнин» гәзетиндә Шәрг дилләри мүтәрчими вәзифәсиндә чалышыр. Ејни заманда, өз јазылары, һүрријјәти-нисван (гадын азадлығы) мөвзусунда јаздығы ше'рләри илә јерли гәзет вә мәчмуәләрдә иштирак едир.

1913-чү илдә һәрби вәзир Шөвкәт пашанын гәтли илә әлагәдар олараг кәлмә зијалылардан шүбһәләнән османлы һөкумәти иртича әлејһинә чыхан Һадини дә һәбсә алыр вә Салоникә сүркүн едир. Орада да шаири тә'гиб едирләр. Башына кәлән ағыр фәлакәтләрдән сонра јазычы 1914-чү илдә Бакыја гајытмаға мүвәффәг олур.

1915-чи илдә Гафгаз ордусунда Австрија чәбһәсинә кедир. Һади чәбһәдә икән бир сыра хырда ше'рләрилә јанашы тәрчүмеји-һалыны әһатә едән «Сәркүзәшт»ини вә «Шәрг вә Гәрб» фәлсәфи поемасыны јазыр. Ордудан гајытдыгдан сонра (1918) бир мүддәт Кәнчәдә (индики Кировабад шәһәриндә) галыб, сонра Бакыја кәлир. Бу заман Һади ағыр мадди еһтијач ичәрисиндә јашајырды. О өз әсәрләрини вәрәгә һалында чап етдириб сатмагла доланырды. Мүһарибәнин дәһшәтләри шаири бәдбинләшдирмишди. Мүсават ағалығы буну бир гәдәр дә артырды. О, јенидән Кәнчәјә гајыдыр. Бу заман о, ағыр хәстә иди. Һади 1920-чи ил мајын ахыры, ијунун

әввәлләриндә вәфат етмиш, габагчыл руһлу јерли зијалыла-
рын иштиракы илә орада дәфн олунмушдур.

Шаирин ше'рләринин әксәријјәти һәлә өз сағлығында
«Фирдовси-илһамат» (1908), «Шүкуфеји-һикмәт» (1914),
«Ешги-мөһтәшәм», јахуд «Ана гучағы» (1914), «Әлваһи-ин-
-зибаһ, јахуд инсанларын тарихи фачиәси» (1918) китабла-
рында топланмыш, бир гисми исә күндәлик мәтбуатда дәрч
едилмишди. Совет һакимијјәти илләриндә артыг үчүнчү дә-
фәдир ки, онун «Сечилмиш әсәрләри» чап олунур.

Классикләримиздә нәзәрә чарпан бир чәһәт Һадинин ја-
радычылығында габарыг шәкилдә өз ин'икасыны тапмыш-
дыр. Бу, онун чох заман вәтән вә халг һаггында дүшүнүб она
мәһәббәт бәсләмәси вә бу мәһәббәт һиссләрини әсәрләриндә
ифадә етмәсиндән ибарәтдир.

Шаирин һәлә гәлиз дилдә јазылмыш илк ше'рләр кита-
бында вәтән мөвзусуна сых-сых тәсадүф олунур. Вәтәнин,
халгын азадлыг вә истиглалијјәти, онун хошбәхт кәләчәји
уғрунда мүбаризә апармаг Һади јарадычылығынын лејтмо-
тивини тәшкил едирди.

Шаир вәтәнин абадлығы, халгын сәадәтә чатмасы арзу-
сундан бир ан ајрылмыр. «Вәтән» ше'риндә дедији кими, ону
мәшғул едән јалныз бу фикирләр, бу әмәлләр олур:

Дүнјада әмәлимиз фәгәт е'мари—вәтәндир,
Вичданымызын севдији дилдар—вәтәндир.
Күлбәрки-әдәблә дәриз аһәнки-мәгамат:
Һәр бүлбүли-гәмпәрвәрә күлзар—вәтәндир.

1905-чи ил ингилаби һәрәкатындан ваһимәјә дүшән чар
һөкумәти мүвәггәти олараг бир сыра күзәштләр вердикдән
сонра 1907-чи илдә јенидән һүчума кечир. Бүтүн Русијада
олдуғу кими, чар мүстәмләкәси Азәрбајчанда да ингилабчы-
лара шиддәтли диван тутулур, халгын милли истиглалијјәти,
маарифләнмәси јолунда чалышан габагчыл адамлар үчүн
амансыз тәдбирләр тәтбиг олунурду. Бу заман Һади мүәјјән
тәрәддүд вә алданышдан сонра артыг баша дүшүр ки, чар
вә јерли буржуазија халга азадлыг вермир, әксинә, һәр ва-
ситә илә ону әсарәт зәнчиринә салыб боғмаға чалышыр. Ир-
тича илләриндә шаир ичтимаи һагсызлыглара гаршы алов-
лу әсәрләр јарадыр. Бу чәһәтдән онун 1907-чи илин ахырла-
рында јаздығы «Дад истибдаддан» адлы ше'ри сәчијјәвидир.

Scanned with ACE Scanner

Галдыг әлиндә бир сүрү әрбаби-вәһшәтин,
Олдуг әсири пәнчеји-гәһру мүсибәтин.
Һәр сәмтдән атылмададыр тири-чанкудаз
Јохдур өнүн алан бу хәндәнки-фәлакәтин.

Чәмијјәтдә әдаләтдән әсәр көрмәјән шаир, мүстәбидләрин:

Һәр кәс нә билсә етсин... Әвәт кимсә динмәсин,
Мәмну'дур дениләмәси сидгин, һәгигәтин,—

принсипи үзрә һәрәкәт етдикләрини көстәрәрәк, доғру сөз дејән адамлара гаршы тәтбиг едилән «ганунлара», һәгигәти сөјләмәјин гадаған едилмәсинә гаршы өз е'тиразларыны билдирир.

Ше'рин бир јериндә чәмијјәтдәки ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы чыхараг јазыр:

Минләрчә бинәва гуру јерләрдә чан верир,
Беш он ләим наили-дәрјаји-не'мәтин.

«Ел фәрјады» ше'риндә азадлығы мүчәррәд һалда дејил, шәхсијјәт, сөз, фикир, мәтбуат азадлығы кими конкрет шәкилләрдә дүшүнүр вә буну тәләб едир:

Азадә кәрәк шәхс, сүхән, фикрлә хамә,
Һәр кәс кәлә һүррријјәтилә шөвгә, хурамә.
Та ким ола инсан гәдәмәндаз мәрамә;
Сәрбәстлик илә олујор мүлк әдамә,
Кәр галса гүјудатда, виран-вәтәндир.

Һади, јени заманда, азадлығы верә биләчәк јени гануни-әсасинин гәбул едилмәсини дә лазым билир:

Фасид олуб әлһәг вәтәнин абү-һәвасы,
Һүррријјәт илә гәбил олур үсси-әсасы,
Бишүбһә позулмуш бунун әввәлки бинасы,
Мејдана гојулса јени гануни-әсаси,
Гануни-әсаси исә дәрмани-вәтәндир.

Артыг, шаирин көрүш даирәсинин кет-кедә кенишләндији нәзәрә чарпыр. О, бир сыра ше'рләриндә јени һәјатын анчаг ингилаб васитәсилә әлдә едилә биләчәји нәтичәсинә кәлир («Бүлбүл», «Ел фәрјады» вә с.). Лакин шаирин ингилабдан бәһс едән әсәрләри ингилабдан чох милли интибаһ, тәрәгги, мәдәниләшмәк мәгсәди изләјир.

Һади гуртулушун һансы јолла вә һансы гүввәләрлә әлдә едиләчәјини ајдын тәсәввүр едә билмәсә дә, онун мүтләг олачағына шүбһә етмир, халгын кәләчәјини парлаг көрүрдү. Биз онун, «Истигбалымыз парлагдыр» адлы ше'риндә бу инамы ајдын көрүрүк:

Ачар фирдөвси-һүррријјәт, фүјузабад олур аләм,
Күләр сүбһи-һәгигәт, мә'дәләтмә'тад олур аләм,
Шүаати-мүсават илә сәһни-дад олур аләм,
Кәмәнди-ешги-инсанијјәтә мүнгад олур аләм.
Бу истибдад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

Бу ше'р халгын јүксәк арзуларыны һәгигәтә чевирәчәк «Истигбал» һаггында Һадинин ән көзәл әсәрләриндән бирдир. Һәмин ше'ри о деврүчүн бөјүк ичтимаи әһәмијјәтә малик бир әсәр сајмаг олар. Онда никбинлијә, фәалијјәтә доғру һәрәкәтетдиричи бир руһ, инсан күчүнә, парлаг кәләчәјә инам вардыр. Һадинин изтирабларыны јүнкүлләшдирән амилләрдән бири дә будур. Бу гәнаәтләрлә өзүнү тәскинләшдирән шаир дүшмәнә мејдан охујараг, она јерлә јексан олачағы күнү хатырладыр:

Ич, ич нә гәдәр истәр исән ганымы, залым!
Бир күн көрәрәм ганыны сәһбалар ичиндә!

Шаирин Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә јаздығы әсәрләрдә дә вәтән вә онун талеји мәсәләси мүһүм јер тутур. Гүрбәт елләрдә—Карпатларда да Һади доғма вәтәнини бир ан белә унутмајыб, ону тәрәннүм едир. Шаир бу дәфә вәтәнин ичтимаи вә сијаси вәзијјәтиндән чох, зәнкин тәбии сәрвәтләриндән, мәфтуну олдуғу көзәлликләриндән јазараг она олан мәһәббәтини ифадә едир. «Гүрбәт елләрдә јади-вәтән» адлы әсәриндә ушаглыг вә илк кәнчлијини ағушунда кечирдији, инди исә ондан чох узагларда олан Азәрбајчаны һәсрәтлә јад едир:

Еј Вәтән, еј бешик һәјатым үчүн,
Јенә сән ач гучаг мәматым үчүн...
Гүрбәт елләр әкәрчи олду јерим,
Сәнә аид бүтүн дүшүнчәләрим...
Еј хәзаны көзүмдә фәсли-баһар,
Еј көзәл торпаг, еј севимли дијар!

Scanned with ACE Scanner

Һади кәздији өлкәләр ичәрисиндә Азәрбајчаны ән көзәл вә варлы бир дијар олдуғу нәтичәсинә кәлир. Вәтәндашларынын лазымынча онун гајғысына галмадыгларына вә зәнкин тәбии сәрвәтләриндән сәмәрәли истифадә едә билмәдикләринә тәәссүф едир. Анчаг шаир јашадығы ичтимаи-сијаси гурулушун бу чүр хејирхаһ тәшәббүсләрә имкан вермәмәси фактыны јаддан чыхарыр.

Мүһарибәдән гајытдыгдан сонра 1918-чи илин сентјабрындан алчаг мүсаватчыларын халгын башына кәтирдији фәлакәтләри, гызышдырдыглары милли гырғынлары, вәтәнин вә халгын талејини харичи империалистләрә сатдыгларыны көрән шаир дәрин һәјәчанлар кечирир. Мүсаватчылар онун нифрәтини газанырлар.

Бу заман ағыр һәјат кечирмәсинә бахмајараг, шаир јенә өз ичтимаи идеалларындан әл чәкмир. Маарифчи, тәрәггипәрвәр әсәрләр јаратмагда давам едир. «Вахтын сәси, һәјатын сөзү» ше'риндә о, мaариф, инкишаф, һәјат мүбаризәси мәсәләләринә тохунур.

Һадинин ајры-ајры вахтларда елмә, мәктәбә («Мәктәб шәргиси», «Мәктәб», «Гәләмә», «Фүнун вә мaариф», «Лөвһеји-тәсвири-мaариф» вә с.) вә гадын азадлығына («Нәсвијјәт тәранәләри», «Чинси-ләтифә», «Һиссијјати-мадәранә» вә с. ше'рләри вә «Ешги-мөһтәшәм» китабы) һәср етдији әсәрләр дә халгын азадлығы јолунда чалышан вәтәнпәрвәр бир шаирин гәләминин мәһсулу иди.

Һади вәтән, халг һаггында данышаркән бә'зән ону бир гәдәр дә кениш мә'нада алмыш, ше'рләриндә халга мәһәббәт мәсәләси үмумбәшәри-һуманист сәчијјә кәсб етмишдир. Буна, һәлә јарадычылығынын биринчи дөврүндә јазмыш олдуғу «Тәсвири-мәһәббәт јахуд вәрәги-ешгү мәвәддәт» адлы ше'риндәки:

> Мән истәрәм сәадәти-әбнаји-нәв'ими,
> Әфкарыма бахылса, бәшәрпәрвәранәдир,—

мисраларыны мисал көстәрмәк олар. Шаирин јарадычылығында инсанпәрвәрлијин ән гүввәтли тәзаһүрү онун «Әлваһи-интибаһ» адлы поемасында өз әксини тапмышдыр.

Әсәрләриндә азадихаһ бир шаир кими чыхыш едән Һадинин бу һагдакы фикирләри башга халглары да әһатә едир. Онун јазычы Катјул Мендесдән игтибас етдији «Бир сәркүзәшти-хунин» поемасында рус халгынын, хүсусән рус кәндлисинин ингилабдан әввәлки мәһрумијјәтләри тәсвир олунур. О, бу әсәрдә мүстәбидләрин Русијадакы өзбашыналығыны ифша едир.

Сәттарханын рәһбәрлик етдији вә 1907-чи илин ијулундан 1909-чу илин апрелинә гәдәр давам едән Тәбриз ингилабына мүасири Сабир кими Һади дә мүсбәт мүнасибәт бәсләјирди. Империалистләрә вә мүртәче гүввәләрә архаланараг һакимијјәт сүрән әлиганлы Мәһәммәдәли шаһын ахырда мәһв олачағына инанан шаир «интигам сабаһыны» көзләјир, «Мәһәммәдәли шаһын гулағына азани-интибаһ» адлы ше'риндә дејирди:

> Гафил олма, милләтин наһаг ганындан гыл һәзәр,
> Тачү-тәхтин гәрг олур ахырда ган дәрјасына.

Һади кениш халг күтләләринин башладығы азадлыг мүбаризәсинин гаршысынын алына билмәјәчәјини көстәрирди. Шаир, «Теһран шәддады», «Гырмызы чәллад» адландырдығы шаһа мүрачиәт едәрәк, онун төрәтдији бүтүн алчаг вә мәнфур һәрәкәтләри сајыр, Сәттархан тәрәфиндән әсир олунмасыны вә халгын азадлыға чыхмасыны көзләјирди.

1908-чи илдә Түркијәдә дә ингилаб баш верир. Бөјүк халг шаири Сабир түрк халгыны Иран ингилабындан нәтичәләр чыхармаға чағырараг, ганлы Султан Әбдүлһәмидин вердији конститусија вә «һүрријјәтә» алданмајыб, онунла гәти мүбаризә етмәји лазым көрүр, Иран ингилабына гаршы мүртәче чәбһә тутан Мир Һашым кими әксингилабчыларын Түркијәдә дә олдуғуну хатырлајырды. Һадинин исә Түркијәдән ингилаба мәфтунлуғу о гәдәр ифрат шәкил алыр ки, һәмин ингилабын Шәрг үчүн парлајан бир күнәш олдуғуну иддиа едирди.

Классик әдәбијјатымызын башга көркәмли нүмајәндәләри кими Һадинин тәблиғ вә тәрәннүм етдији вәтән мәһәббәти, бөјүк вәтәндашлыг һисси, тарихән бә'зи мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, халгымызын ишинә, мүбаризәсинә һәмишә мә'нәви бир силаһ кими јахындан көмәк етмишдир.

Бөјүк сәнәткарлыг истe'дадына малик олан Мәһәммәд Һадинин јарадычылығы романтик ше'римизин ән көзәл нүмунәләрини вә мүрәккәб хүсусијјәтләрини өјрәнмәкдә охучулара јахындан көмәк едир. Шаирин зәнкин әдәби ирси ичәрисиндә һеч заман өз әһәмијјәтини итирмәјән чох гијмәтли әсәрләр, ше'р инчиләри вардыр.

Scanned with ACE Scanner

Иш јолдашларымыз

СӨНМӘЗ МӘШ'ӘЛ

Зәнк дәрсин баша чатдығыны чохдан хәбәр вермиш олса да, шакирдләр мүәллими синифдән бурахмаг истәмирдиләр. Һеч кәс тәнәффүсә тәләсмирди. Синифләрдән чыхыб дәһлизләрә долушмуш ушагларын мәктәби башына көтүрмүш сәси дә онлара мане олмурду. Нәһајәт, гапы ачылды. Ушагларын даирә һалында әһатә етдикләри Әли мүәллим көрүндү. Илк бахышда бојча дәрс дедији шакирдләриндән сечилмәјән, даим күлүмсәр көрүнән Әли Ибраһимовла нөвбәти көрүшүмүз белә олду. Биз мүәллимләр отағына кечиб бир тәрәфдә әјләшдик. О, утанырмыш кими деди:

— Бағышлајын,—деди,—сөһбәтимиз бир гәдәр узанды. Ушагларын әлиндән бир тәһәр гуртармышам, әл чәкмәк истәмирләр, суалдан суал, мәсәләдән мәсәлә чыхыр. Һамысыны да кәрәк ајдынлашдырасан, изаһ едәсән.

— Нәји кечирдиниз белә?

— Сүлејман Рәһимовун «Меһман»ыны. Сөһбәтимиз исә әсәрин чәрчивәсиндән чох кәнара чыхмыш, дөврүмүзүн ән актуал мәсәләләрини әһатә етмишди.

— Шакирдләри даһа чох марагландыран һансы мәсәләләр иди?

— Онлары марагландыран мәсәләләр чохдур. Бу дәфә мә'нәви тәмизликдән, виҹдани сафлыгдан дүшмүшдү сөһбәтимиз. Ону дејә биләрәм ки, индики шакирдләр кечмишки мәктәблиләрдән чох фәргләнирләр. Биз онлар јашда оланда белә мүһакимәләр јүрүдә билмирдик. Дәрслији әзбәрләјиб мүәллимә ҹаваб вермәклә кифајәтләнирдик. Әслиндә һеч мүәллимләр дә бизи дәринә чәкмирдиләр. Индики ушаглар исә тамам башгадыр. Онларын һамысы бу илин апрелиндә мә'нәви тәрбијә мәсәләләринә даир Бакыда кечирилмиш Үмумиттифаг конфрансынын материалларыны, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајҹан КП МК-нын биринчи катиби Һејдәр Әлијев јолдашын конфрансдакы мә'рузәсини охумуш, өзләри үчүн гејдләр көтүрмүшләр. Шакирдләр Һ. Әлијев јолдашын «Правда» гәзетинин мүхбирләри илә мүсаһибәсини дә диггәтлә охумушлар. «Меһман» повестинә һәср олунмуш дәрсдә сөһбәтимизи бу мәсәләләрлә әлагәләндирмәк чох јеринә дүшдү. Мәктәблиләримизин идеја-сијаси ҹәһәтдән дүзкүн јолда олдугларыны, сағлам әгидәјә јијәләндикләрини мүәјјәнләшдирдим. Мәнә дә елә бу лазым иди. Мәгсәдимә чатмышдым...

Күрдәмир шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Әли Ибраһимовун бүтүн дәрсләри белә кечир. 46 иллик педагожи стажа малик олан Әли мүәллим јенә дә ҝәнҹлик һәвәси илә ишләјир. Мәктәб илк партија тәшкилатынын катиби Ҹәмилә Аббасова Әли Ибраһимов һаггындакы мәктубунда бу јорулмаз мүәллими барәдә јазыр: «Халг маарифинин инкишафына јахындан көмәк ҝөстәрән, ҝәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә фәал иштирак едән халг мүәллимләриндән бири дә Әли Ибраһимовдур. О, 46 илдир ки, мүәллим ишләјир, бу күнүмүзүн парлаг сабаһы, хошбәхт ҝәләҹәјимиз олан Вәтән өвладларынын тә'лим-тәрбијәси илә јорулмадан мәшғул олур. О, даим ҝәнҹлик һәвәси илә ишләјир. Габагҹыл мүәллим хејирхаһ вә ҹәчиб иши илә ел ичиндә өзүнә бөјүк һөрмәт газанмыш, нүфуз саһиби олмушдур».

Әли Ибраһимов 1934-ҹү илдә Көјчај педагожи мәктәбини битирдикдән сонра илк әмәк фәалијјәтинә һәмин рајонун Гуләбәнд кәнд мәктәбиндә башлајыр... Орта педагожи тәһсилә кифајәтләнмәјән Әли мүәллим В. И. Ленин адына АПИ-нин дил-әдәбијјат факултәсинә дахил олараг ораны мүвәффәгијјәтлә битирир. 1945-ҹи илдән индијәдәк Күрдәмир шәһәриндәки 1 нөмрәли орта мәктәбдә ишләјир.

Әли Ибраһимовун хејирхаһ хидмәтләри партија вә дөвләтимиз тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Она республиканын әмәкдар мүәллими, методист мүәллим кими јүксәк фәхри адлар верилмишдир. Әли Ибраһимов мүхтәлиф медалларла, «Габагҹыл маариф хадими» дөш нишаны вә фәхри фәрманларла мүкафатландырылмышдыр.

Әли мүәллим һәм дә јахшы иҹтимаијјәтчыдыр. О, партија вә һөкумәт гәрарларыны һәм мәктәб коллективи, һәм дә әһали арасында усталыгла тәблиғ едир, өлкәмизин дахили

Scanned with ACE Scanner

вә харичи сијасәтинә даир марағлы, чанлы сөһбәтләр кечирир. Тәсадүфи дејилдир ки, мәктәбин коммунистләри коммунист Әли Ибраһимову 21 ил дајбадал мәктәб илк партија тәшкилатынын катиби сечмишләр. 30 илдән артыгдыр ки, Әли мүәллим илк партија тәшкилаты нәздиндә мүәллимләрин партија тәһсилинә рәһбәрлик едир. Һазырда о, нәзәри семинарын рәһбәридир. Өз ишинин әсил устасы, фәал ичтимаијјатчы, гајғыкеш инсан, садиг дост вә јолдаш кими һамынын һөрмәтини газанмыш Әли Ибраһимова е'тимад көстәрән Күрдәмир рајону коммунистләри ону Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын XXVIII гурултајына нүмајәндә сечмишләр.

Әли Ибраһимов педагожи фәалијјәтә јенича башламыш, онун чәтин вә шәрәфли јолларына илк гәдәм басмыш кәнҹ мүәллимләрә бөјүк гајғы илә јанашыр, педагожи вә методики усталыгларыны артырмагда, мүәллимлик сәнәтинин сирләринә јијәләнмәкдә онлара мүнтәзәм олараг көмәк едир.

Әли мүәллим дәрсин тәкмилләшдирилмәси, мүасир тә'лим методларындан истифадә едилмәси үчүн даим ахтарышлар апарыр, јарадычылыгла ишләјир. Бу бачарыглы мүәллим јахшы билир ки, һәфтә әрзиндә кечилән дәрсләрлә бөјүк әдәбијјатымызы шакирдләрә мәнимсәтмәк олмаз. Буна көрә дә о, шакирдләрин мүталиәсинә, јашларына мүвафиг бәдии әдәбијјат охумаларына хүсуси әһәмијјәт верир. О, буна тәкчә шакирдләрдә әдәбијјат фәннинә марағы артыран бир васитә кими дејил, һәм дә онларын үмуми көрүш даирәләрини, мәдәни сәвијјәләрини артыран, мүстәгил дүшүнмәк габилијјәтләрини инкишаф етдирән бир васитә кими бахыр. Сөһбәт мүталиәдән дүшәндә о дејир:

— Бәдии әдәбијјат нүмунәләринин мүталиәси елә бир васитәдир ки, онун көмәји илә шакирдләрдә ән јахшы кејфијјәтләр тәрбијә етмәк олар. Бунун үчүн охуја нәзарәт етмәк лазымдыр. Шакирдләрә әлинә дүшән бәдии әдәбијјаты оху демәк олмаз. Мүәллимин рәһбәрлији вә көмәји илә шакирдин мүталиәсиндә бир систематиклик, ардычыллыг јарадылмалыдыр. Шакирдләр бүтүн һәрәкәтләриндә, давранышларында олдуғу кими, бу ишдә дә өз севимли мүәллимләрини тәглид етмәјә, ондан өјрәнмәјә чалышырлар. Китабсыз, мүталиәсиз бир ан белә дајанмајан Әли мүәллим дејир:

— Китабла үнсијјәтдә олмаг, јени чыхмыш әсәрләри ахтарыб тапмаг, охумаг вәрдишләринин шакирдләрдә тәрбијә едилмәси үчүн мүәллим ардычыл иш апармалы, өзү бу ишдә

нүмунә олмалыдыр. Шакирдләр һәр һансы бир китабы охујаркән баша дүшмәдији вә ја чәтин мәнимсәдији анлајышлары, мәсәләләри өјрәнмәк, ајдынлашдырмаг үчүн мүәллимә мүрачиәт едирләр. Әкәр мүәллим бу суаллара чаваб вермәјә һазыр олмаса, мәктәблиләри разы салмаса, онун кәләчәк нүфузу барәдә нә демәк олар. Мән һәмишә кәнҹ мүәллимләрә мәсләһәт көрмүшәм ки, шакирдләринин нәји мүталиә етдикләрини даим изләсинләр вә бу чүр китаблары онлардан әввәл охусунлар, һәр чүр көзләнилмәз суала чаваб вермәјә һазыр олсунлар.

Әли Ибраһимов чалышыр ки, шакирдләр дәрсдә өјрәндикләри илә кифајәтләнмәсинләр, онларла әлагәдар олараг гәзет вә журнал мәгаләләрини, тәнгидчиләримизин әсәрләрини тапыб охусунлар, фикирләри мүгајисә етсинләр, өз мүнасибәтләрин билдирсинләр. Бу, шакирдләрдә тәнгиди фикрин инкишафына сәбәб олар, онлары мүстәгиллијә алышдырар. Әлбәттә, бу ишдә шакирдләрә мүәллимин дүзкүн истигамәт вермәси, онларын јанлыш фикирләрини дәрин елми дәлилләрлә, мәнтиги шәкилдә өзләринә баша салмасы чох фајдалыдыр. Шакирд өз фикринин јанлышлығына инандыгда, онда мәнтиги тәфәккүр инкишаф едир, бундан сонра даһа әсасландырылмыш фикирләр сөјләјирләр.

Шакирдләрдә мүстәгиллијин инкишаф етдирилмәсиндә јазы ишләринин, хүсусилә јарадычы јазыларын бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алан Әли мүәллим бу мәсәләни даим диггәт мәркәзиндә сахлајыр, бу мәгсәдлә ев тапшырыгларындан кениш истифадә едир. Мүәллимин бу иншалара тәләбкарлыгла јанашмасы шакирдләрдә мәс'улијјәт һиссини артырыр, онлары ахтарышлар апармаға вадар едир.

Белә иншаларын мүзакирәси дә марағлы олур. Бу заман шакирд мүвәффәгијјәтләрини, гүсурлу чәһәтләрини көрүр, кәләчәк фәалијјәти үчүн истигамәт алыр.

Республиканын әмәкдар мүәллими Әли Ибраһимовун кениш вә чохсанлы фәалијјәти һаггында чох данышмаг оларды. Бу садә халг мүәллими бүтүн һәјатыны ушаглара һәср етмишдир. Онун гәлби мәш'әл кими јаныр, кәләчәк нәсилләрин, хошбәхт балаларын јолларына нур чиләјир.

Бу чәтин, лакин шәрәфли јолда она јени нанлијјәтләр арзулајырыг.

Тәјјар МУСАЈЕВ.

Дидактик материаллар

ИМЛА МӘТНЛӘРИ
(давамы)

Исим
Лүғәт үзрә имла үчүн

Хасијјәт, әһәмијјәт, чәмијјәт, габилијјәтли, истеʼдадлы, риајәт етмәк, мавзолеј, автомат, автобус, шабалыд, мәсʼул, сүнʼи, сүрʼәтлә, кирәмит, әманәт, хәјанәт, һијләкәр, әнʼәнә, верталјот, фуникулјор, екскурсија, ескалатор, телеграм.

Үмуми вә хүсуси исимләр
Лүғәт үзрә имла үчүн

Ленинград, Украјна, украјналы, Азәрбајчан, Азәрбајчан дили, Хәзәр дәнизи, Сакит океан, Ермәнистан, Кәпәз, Араз, Сәмәд Вурғун, Коммунист күчәси, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Совет Иттифагы Гәһрәманы, Совет Ордусу, Совет Иттифагы.

Хәбәрдарлыглы вә изаһлы имла үчүн

1. Мән «Узаг саһилләрдә» китабыны марагла охудум. 2. Биз «Коммунист» кәмиси илә јола дүшдүк. 3. Бакы Советинин бинасы Коммунист күчәсиндә јерләшир. 4. Метронун «Бакы Совети» стансијасы да бу күчәдәдир. 5. Биз «Азәрбајчан пионери» гәзетинә вә «Пионер» журналына һәвәслә абунә јазылмышыг. 6. Автобусумуз Јевлахдан кечиб Шушаја јолланды. 7. «Ингилаб» колхозу јарышда бириничилик газанды. 8. Памбыгчыларымыз Муған дүзүнүн бәрәкәтли торпагларындан һәр ил бол мәһсул топлајырлар. 9. Бакы лиманындан ајрылан «Гәләбә» танкери Наркин адасынын јанындан өтәрәк ачыг дәнизә чыхды. 10. Күнләрин бир күнү Короғлу Гырата миниб јола чыхмышды.

1. Һансы шәһәрә, һансы гәсәбәјә кетдикчә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак оланларын хатирәсинә әзәмәтли абидәләр учалдығыны көрдүк. 2. Әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән Меһди Һүсејнзадәјә өлүмүндән сонра Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. 3. Шамама Һәсәнова ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адыны алмышдыр. 4. Совет Ордусу дүнјада ән гүдрәтли ордудур. 5. Совет Иттифагы бүтүн дүнјада сүлһүн дајағыдыр.

Һәзи Асланов.

Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғлу Һәзи Асланов Совет Ордусунун ән јахшы командирләриндән бири олмушдур. О, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә мисилсиз гәһрәманлыглар көстәрмишдир.

Бир дәфә дүшмәнлә ҝедән дөјүшләрдән бириндә Һәзи Асланов ағыр јараланды. Халгымызын сәдагәтли оғлу Вәтән уғрунда мәрдликлә һәлак олду. Совет һөкумәти ҝенерал-мајор Һәзи Аслановун хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк она Совет Иттифагы Гәһрәманы ады вермиш, ону бир сыра орден вә медалларла тәлтиф етмишдир.

Һәзи Аслановун мәзары Бакыда, Киров адына Дағүстү паркдадыр. Онун мәзары үстүндә бөјүк абидә тикилмишдир. Парка кәләнләр бу абидәнин јанындан һәмишә һөрмәтлә кечирләр. (84 сөз).

Мүрәккәб исимләрин јазылышы
Лүғәт үзрә имла үчүн

Филмоскоп, портрет, республика, телеграм, кирәмит, еʼзамијјәт, фуникулјор, хасијјәт, екскурсија, шлүз, шитил, бечәрмәк, јубилеј, кәшф, кәшфијјат, оркестр, костјум, чамадан.

Гызылкүл, гарагуш, гаратојут, истиот, ағчаганад, фотоапарат, дәрә-тәпә, арвад-ушаг, сөз-сөһбәт, гол-ганад, гузугулағы, дәвәдабаны.

Хәбәрдарлыглы, изаһлы вә сечмә имла үчүн

1. Бакы шәһәри Абшерон јарымадасында јерләшир. 2. Гапыны дөјән адам ханын кәндлиси Новрузәли иди. (Ч. М.). 3. Јанғынсөндүрәнләр евдә јенә кимин исә галдығыны зәнн едәрәк ити бурахдылар. 4. Колхозун тарласында чохлу күнәбахан дә әкмишдиләр. 5. Күлзар әлүзјујана су төкдү. 6. Ағчаганад јолухучу хәстәликләри јајан һәшаратлардандыр. 7. Гызылкүл тикансыз олмаз.

1. Клубда ата-аналар үчүн мәʼрузә тәшкил едилмишди. 2. Гоһум-гардаш, дост-таныш Әлсафа кишијә көзајдынлығы вердиләр. 3. Кәшфијјатчылар дәрә-тәпәни кечиб тәʼјин олунмуш јерә чатдылар. 5. Гоча бағбан ағачларын гурумуш гол-будағыны кәсди. 6. Ушаглар мејданчаны дәмир-дүмүрдән, зир-зибилдән тәмизләдиләр. 7. Онлар јарарсыз кағыз-куғузу бош кисәләрә долдурдулар. 8. Фирудун чајханаја чатыб ајаг сахлады, үст-башыны чырпды, әл-үзүнү јуду. (М. И.).

Јарадычы имла үчүн

(Дигтә олунан һәр бир сөзә башга мүнасиб бир сөз артырмагла сөз бирләшмәләри шәклиндә јазын).

Һачылејләк, гызылбалыг, дәмирјолчу, бағ-бағча, сәс-күј, габ-гачаг, радиогәбуледичи.

Тәкрар вә јохлама үчүн мәтнләр
Ушагларын јахын досту

Максим Горки ушагларын ән јахын досту иди. Бөјүк јазычы ушагларын јахшы охумасы, һәгиги вәтәндаш кими бөјүмәси үчүн бүтүн

Scanned with ACE Scanner

мүнтәзәм мәктуб-
...үввәсини сәрф едирди. О, пионер вә мәктәблиләрлә мүнтәзәм мәктуб-
лашырды.

Максим Горкинин әсәрләрини кәнчләримиз инди дә севә-севә оху-
јурлар. Онун «Фыртына гушу», «Архип баба вә Љонка», «Челкаш»
вә башга әсәрләриндән пионер вә мәктәблиләримиз инди дә чох шеј
өјрәнирләр.

Бөјүк рәһбәримиз Ленин Максим Горкијә јүксәк гијмәт вермиш-
дир. Ахы Максим Горки совет әдәбијјатынын баниси иди. О, азадлыг
вә сүлһ чарчысы иди. Буна көрәдир ки, бүтүн бәшәријјәт Горкинин
хатирәсини һәмишә әзиз тутур вә ону һәмишә бөјүк һөрмәтлә јад
едир. (95 сөз).

Мешәдә горуг.

Һәр тәрәфдә баһарын исти нәфәси дујулурду. Севда илә атасы
мешәјә кәзмәјә кетдиләр. Һүндүр вәләс ағачларынын алтында бәнөв-
шә, новрузкүлү битмишди. Мешәнин јанындан дағ чајы ахырды.
Онун курултусу әтрафа сәс салмышды.

Севда чохлу бәнөвшә топлады. Бу көзәл вә әтирли чичәкләрдән
көзәл дәстә дүзәлтди. Бәләдчи онлары горуға апарды. Бурада марал-
лар, чејранлар, дағкечиләри сүрү илә кәзирдиләр. Севда горугда кәк-
ликләрә, турачлара, гырговуллара раст кәлди. Бу гушлар нечә дә кө-
зәл идиләр! Мешәхорузу һеч банламырды. Бәләдчи Севдаја деди:

— Гызым, бу һејванлар, бу гушлар бизим мешәләрин јарашығы-
дыр. Онлары овламаг чидди сурәтдә гадағандыр (86 сөз).

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г. 1. Мүрәккәб исимләрин алтындан
хәтт чәкин. 2. Үчүнчү абзасын биринчи чүмләсини чүмлә үзвләринә
көрә тәһлил един (шәрти ишарәләрлә). 3. ...сөзләрини тәркибинә көрә
тәһлил един (сөзләри мүәллим көстәрир; мәсәлән, гырговуллара, кәз-
мәјә, баһарын, мешәләрин, бәләдчи вә с.).

Һәмишә хатырлајачағам.

Апрелин 22-дә бизи Ленин музејинә апардылар. Орада тәнтәнәли
топланышымыз олду. Биз чәркәләрә дүзүлдүк. Баш дәстә рәһбәри
дружинанын бајрағыны кәтирмәк һаггында команда верди. Тәбилин
вә шејпурун сәси әтрафа јајылды. Пионерләр бајрағы зала кәтирди-
ләр. Бајрағын үстүндә пионер нишанынын шәкли парылдајырды.

Гочаман бир коммунист тәнтәнәли вә’ди охуду. Биз ејни сөзләри
бирликдә тәкрар етдик: «Совет Вәтәнини Ленин кими севин. Јашама-
ғы, охумағы, ишләмәји ондан өјрәнин».

Пионер галстукуну сәлигә илә бојнумуза бағладылар. Пионер
баш дәстә рәһбәри учадан деди: «Коммунист Партијасынын иши уғ-
рунда мүбаризәјә һазыр ол!».

Биз чаваб вердик: «Һәмишә һазырыг!».

Мән бу сөзләри өмрүмдә илк дәфә дејирдим. Чох һәјәчанлы
идим. Мән һәмин күнү һәмишә хатырлајачағам. (101 сөз).

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г. 1. Чүмлә үзвләринә көрә тәһлил
един: Пионерләр бајрағы зала кәтирдиләр. 2. Мәтндән сөз бирләш-
мәләринә аид үч нүмунә сечиб алтындан хәтт чәкин. 3. Сонунчу аб-
засдакы **һәјәчанлы, хатырлајачағам** сөзләрини тәркибинә көрә тәһ-
лил един.

Сифәт

Луғәт үзрә имла үчүн

Автобус, автомобил, маршрут, вертолјот, тәјјарә, велосипед, пара-
воз, сүр’әт, сәрнишин, турист, фуникулјор, стансија, космос, космо-
навт, километр.

Кавалы, шафталы, шабалыд, армуд, палыд, памбыг, бечәрмәк,
шитил, мүнбит, јумшаг, комбајн, трактор, гарғыдалы, бөјүрткән, күб-
рә, сәлигә, үфүг, һәјат, чамыш.

Мусиги, мәшғәлә, оркестр, костјум, е’замијјәт, Күрчүстан, Украј-
на, Ермәнистан, Өзбәкистан, нөмрә, магнитофон, апарат, автограф,
радио, исте’дадлы, портрет, пенчәк, еһмаллыча, фотоапарат.

Чылпаг ағачлар, чәһрајы парча, хүсуси һәјәт, сүн’и пејк, сәлигәли
шакирд, хошбәхт ушаглар, тәсадүфи һадисә, мәшһур мүғәнни, мешә-
дәки ағачлар, бағдакы сөһбәт, дүнәнки тапшырыг.

Хәбәрдарлыглы вә изаһлы имлалар үчүн

1. Күчлү күләк әсирди. 2. Һава сојуг, көј булудлу иди. 3. Биз
гарлы күндә јола дүшдүк. 4. Чәмилин бојнундакы бәзәкли галстук
енли синәсинә чох јарашырды. (М. Һ.). 5. Дилара әлиндәки вәсигәни
анасына верди. (И. Ә.). 6. Дөшүндәки улдузуну көрәнләр, Әһсән дејир
чамалына, Сүрәјја. (З. Ч.). 7. Ортадакы лампа әтрафа зәиф ишыг
сачыр, бухарыдакы одунлар јанараг евә истилик јајырды. (Х. Һ.)
8. Сонракы пешманчылыг фајда вермәз. (Аталар сөзү.)

1. Телевизорда профессор Худу Мәммәдовун елми сөһбәтини ве’
рирдиләр. 2. Совет елми дүнјада ән габагчыл елмдир. 3. Партија
ингилаби һәрәката даима рәһбәрлик едирди. 4. Октјабр ингилабы
фәһлә вә кәндлиләрин гәләбәси илә баша чатды. 5. Бу китабда ән
бөјүк тарихи һадисәләрдән бәһс олунур. 6. Инсанын әмәлә кәлмәси
тарихи чох гәдимдир. 7. Саттын Чума өз чиркин әмәлләриндән әл
чәкмәк истәмирди. (Әб.) 8. Дағ чајынын чошғун сулары шырылты
илә ахырды. 9. Һава тутгун, сојуғун шиддәти исә кәскин иди.

Луғәт үзрә имла үчүн

Азғын дүшмән, јорғун адам, тутгун һава, солғун бәниз, кәскин
сојуг, сүзкүн бахыш, армуду стәкан, нарынчы рәнк, бадымчаны пар-
ча, тәрбијәви сөһбәт, һәјати һадисә, дахили мәсәлә, күтләви кәзинти.

Тәкрар вә јохлама үчүн материаллар

Бүркүдән сонра.

Јајын ахырлары иди. Галаг-галаг ахышыб кәлән гара булудлар
гызмар күнәшин габағыны тутмушду. Гәфилдән башлајан шиддәтли
јағыш шәһәрә бир јүнкүллүк кәтирди. Ағыр вә үзүнтүлү бүркүдән
сонра әзәмәтли шәһәр санки дојунча чимиб судан чыхармышды. Ев-
ләр, күчәләр вә бағлар даһа да көзәл вә јарашыглы көрүнүрдү. Ас-
фалт күчәләр атлаз кими парылдајырды. Ағачлар јај узуну тоздан
чиркләнмиш палтарларыны суја чәкмишдиләр. Јашыл јарпаглар, әл-
ван чичәкләр дамчылардан өзләринә бәзәк вурмушду. Узун заман
һамар көрүнән Хәзәрдә бир һәјәчан башламышды. Сәрин һава ачыг
гапы вә пәнчәрәләрдән бакылыларын евләринә долур, хош бир сә-
ринлик кәтирирди (86 сөз.).

Scanned with ACE Scanner

Бәнөвшә.

Торпағы да, хәзәлләри дә гар өртмүшдү. Һава бир аз исинмишди. Күнәш илыг шуаларыны әтрафа сәпәләјирди. Ағачлар чылпаг, гыровсуз иди. Таладан кәнардакы даш гар өртүјүнү атмышды. Онун үзәриндән бәнөвшә бојланырды. Бу зәриф чичәк дашын торпаг долмуш јарығында бој атмышды.

Дашын әтрафында сајсыз-һесабсыз гуш изи варды. Чохлу гырговул, чатылдымдык вә башга гушлар бу зәриф чичәјә бахмаға кәлмишди. Онлар бәнөвшәјә марагла бахыр, санки онун кешијини чәкирдиләр.

Тарлада хејли дајандым, Бәнөвшәнин ләчәкләринә бахдым. Елә бил ки, гушлар баһара тәләсән бу инчә чичәјин гүдрәтиндән зөвг алырдылар. Она һәтта инсан да һәсәд апарырды (88 сөз.)

Доғма кәнддә.

Күләк хырда гар дәнәләринә охшајан гырову сүпүрүб апарыр, ашағыдакы чөкәкликләрдә бир-биринин үстүнә галаглајырды. Лачын дағынын сағ тәрәфини дәрәдән јаваш-јаваш сүрүнүб галхан думан бүрүјүрдү. Кәнддән узанан араба јолу көрүнмәз олурду. Колхозун бичәнәкләринә кетмәк үчүн дағын белиндән ашмаг вә јенә дә дүзә енмәк лазым иди. Јоллар буз бағлајыб даш кими бәркимишди. Таһир вә Имран киши бир аздан колхозун идарәсинә чатдылар. Онлар тахта пилләкәнләрлә икинчи мәртәбәјә галхдылар. Бурадан бинанын о бири һәјәтинә хош бир мәнзәрә ачылырды. Бағчадакы күлләр, чичәкләр арасында Низаминин тунч һејкәли гојулмушду. Таһир Бакыдакы әзәмәтли һејкәлин балачасыны өз кәндләриндә көрәркән чох севинди. (93 сөз.) (Һ. Меһдидән).

Фе'л

Мәсдәр шәкилчиләринин јазылышы

Лүғәт үзрә имла үчүн

Бечәрмәк, растлашмаг, раст кәлмәк, тулланмаг, һәбс етмәк, көстәрмәк, јухуламаг, чәкмәк, һалландырмаг, јолухмаг, карыхмаг, сәјаһәт етмәк, һүчум етмәк, кәшф етмәк, мане олмаг, мәшг етмәк, риајәт етмәк, рәгс етмәк, үзр истәмәк.

Үмид етмәк, үзв олмаг, тәәссүф етмәк, тәәччүб етмәк, сәһв етмәк, тәәссүфләнмәк, нөмрәләмәк, мәшһурлашмаг, јумругламаг, әһәмијјәт вермәк, е'тираф етмәк, худаһафизләшмәк, хәјанәт етмәк, үмид етмәк, чүр'әтләнмәк.

Хәбәрдарлыглы вә изаһлы имла үчүн

1. Биз колхоза көмәк етмәји (көмә[ј] етмәји) чох севирик. 2. Тәк башына вурушмагла (вуруш[мах]ла) һәјаты дәјишдирмәк олмаз (дәјишдир[мәј] олмаз). (Н. Д.). 3. Һәр кәс сөнмәз бир һәвәслә јашамаг (јаша[мах]) вә јаратмаг истәјир (јарат[мағ] истәјир). (М. И.). 4. Ушаглар сәјаһәтә кетмәјә һазырлашырдылар. 5. Онлар сәһәр тездән дурмаг үчүн (дур[мағ] үчүн) ертәдән јатмағы гәрара алдылар. 6. Гыз һәр дәфә мүәллими көрәндә она дәрдини данышмаг истәјирди (даныш[маг] истәјирди). 7. Таһир балтаны ишә салмаг үчүн (сал[мағ] үчүн)

устадан мәсләһәт алмаг (ал[мах]) лазым олдуғуну баша дүшдү. 8. Һәсән киши гызыны охумагдан (оху[мах]дан) ајырмаг истәмирди (ајыр[мағ] истәмирди).

Фе'лин индики заманы

Лүғәт үзрә имла үчүн

Сөјләјир (сөјлүјүр), шумлајырыг (шумлујурух), ишләјирләр (ишләјилләр), сулајыр (сулујур), белләјир (беллијир), јағлајырлар (јағлыјырлар), үтүләјир, (үтүлүјүр), башлајачаг (башлыјачаг), дарајырам [дарыјырам], хошлајачаглар [хошлујачаглар].

Јазмышсыныз [јазмысыныз], шумлајырсыныз [шумлујурсуз], көрмүшсүнүз [көрмүсү:з], өјрәнмишсиниз [өјрәнмиси:з].

Иллик тәкрар вә јохлама үчүн материаллар

Кәндимиздә.

Кәндимиздә јарашыглы евләр чохдур. Тәзә тикилән мәктәб бинасы өз көзәллији илә башгаларындан сечилир. Бина күндән-күнә бөјүјүр. Елә бил јаша долур.

Мәктәбимизин тәзә бинасы асфалт јолун јахынлығында олачаг. Онун арха тәрәфи кениш дүзәнликдир. Кәндимиздәки колхозун үзвләри мәктәбин һәјәтинә арх чәкмишләр. Биз исә архын кәнарыны јашыллашдырмаг үчүн әтрафына чохлу сөјүд ағачы әкмишик. Бир гәдәр сонра бош саһәдә мејвә ағачлары да әкәчәјик. Јухары синиф шакирдләри идман мејданчасы дүзәлтмәји өз өһдәләринә көтүрмүшләр. Кәләчәк мәктәбимизин көзәл олмасы үчүн индидән чалышырыг. Ахы кәлән ил биз орада охујачағыг. (81 сөз).

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г. I вариант. 1) Мәтндәки **көзәллији** сөзүнү тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Сонунчу чүмләдә мүбтәда вә хәбәрин алтындан хәтт чәкин. II вариант. 1) Мәтндәки **јахынлығында** сөзүнү тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Үчүнчү чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

Дәнизчилик јахшы пешәдир.

Ән јахшы пешәләрдән бири дә дәнизчиликдир. Дәнизчиләр дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә олур, мүхтәлиф адамларла көрүшүрләр. Бу, чох марагльдыр. Мән дәнизчиләрин һәјатындан бәһс едән бир нечә китаб охумуш, кинофилмләрә бахмышам. Өјрәнмишәм ки, дәнизчиләр чох чәсур вә горхмаз олурлар. Онлар дәһшәтли фыртынаја, туфана галиб кәлмәји бачарырлар.

Дәнизчиләрин көзәл вә вүгарлы кејимләри, чох сағлам вә күмраһ бәдәнләри олур. Лентли папаглары онлара хүсуси јарашыг верир. Мән дә бөјүјәндә мүтләг дәнизчи олачағам. Мави океанлардан кечиб мүхтәлиф өлкәләрлә таныш олмаг мәним чохданкы арзумду. Дәнизчи палтарыны да кејинәчәјим күнү бөјүк сәбирсизликлә көзләјирәм. (87.)

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г. I вариант 1) Мәтндәки **дәнизчиликдир** сөзүнү тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Мәтнин биринчи һиссәсиндә ики сифәтин алтындан хәтт чәкин. III вариант. 1) Мәтндәки **гәһрәманлыглар** сөзүнү тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Мәтнин икинчи һиссәсиндә ики сифәтин алтындан хәтт чәкин.

Scanned with ACE Scanner

Сизин китаб рәфиниз

ӘҺӘД ҺҮСЕЈНОВ. «СӘНӘТ ЈАНҒЫСЫ», «ЈАЗЫЧЫ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1979

«ЈАЗЫЧЫ» нәшријјаты көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи мәрһум Әһәд Һүсејновун «Сәнәт јанғысы» адлы ири һәчмли вә мәзмун е'тибары илә дә санбаллы китабыны нәшр етмәклә онун хатирәсини әбәдиләшдирмишдир.

Китабда көркәмли алимин мүхтәлиф илләрдә гәзет вә журналларда чап олунмуш бир сыра гијмәтли мәгаләләри илә бирликдә үзәриндә узун мүддәт сәбрлә ишләдији вә докторлуг диссертасијасы кими мүдафиәјә һазырладығы «Чәлил Мәммәдгулузадә публиситикасынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри» адлы јүксәк елми-нәзәри сәвијјәдә јаздығы монографијасы да нәшр едилмишдир. Бу монографијада мүәллиф бөјүк ингилабчы-демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин Азәрбајчан ичтимаи фикри тарихиндә чох бөјүк ролу вә хидмәтләрини дүзкүн вә лајигинчә гијмәтләндирмиш, онун кениш дүнјакөрүшүнә, јүксәк тәфәккүрә вә бәдии пафоса малик олдуғуну, бунунла бирликдә халгымызын һәјат вә мәишәтинә, руһуна нә гәдәр јахындан нүфуз етдијини тутарлы елми дәлилләрлә ачыб көстәрә билмишдир.

Шүбһәсиз, публисистика тарихимиздә ән бөјүк јазычы олан Чәлил Мәммәдгулузадәнин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, онун үмуми јарадычылығы вә ајры-ајры әсәрләри һаггында бу вахта гәдәр бир сыра гијмәтли тәдгигат әсәрләри јазылмыш вә нәшр олунмушдур. Лакин Әһәд Һүсејновун монографијасы бу бөјүк сәнәткарын публисистикасыны дар мә'нада, биртәрәфли дејил, онун үмуми јарадычылығы илә үзви шәкилдә дәриндән тәдгиг етмиш, чох гијмәтли вә орижинал фикирләр сөјләмишдир. Монографијаны охудугча һисс олунур ки, мүәллиф Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығынын үмуми руһуну вә истигамәтини дәриндән дујмуш, дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмиш, ону бир әдәбијјатшүнас кими тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмиш вә мүасир тәләбләр бахымындан тәһлил едиб елми-әдәби нәтичәләрә кәлмишдир.

Мүәллиф әсәрдә јалныз Ч. Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш фелјетонларыны вә о заманкы дөври мәтбуатда дәрч олунмуш публисист әсәрләрини дејил, һәмчинин башга бәдии әсәрләри ичәрисиндә сөјләдији мүвафиг фикирләрини дә өзүнә тәдгигат објекти сечмиш, онлары да јазычынын үмуми дүнјакөрүшү бахымындан естетик фикирләри илә һәмаһәнк, елми-нәзәри чәһәтдән дүзкүн тәһлил етмишдир.

Т. ҺАЧЫЈЕВ. «ЈАЗЫЧЫ ДИЛИ ВӘ ИДЕЈА-БӘДИИ ТӘҺЛИЛ», «МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1979

Орта мәктәбләримиздә узун мүддәтдән бәри тәдрис олунан, әдә-
бијјат програмларында вә дәрсликләриндә һәјат вә јарадычылығла-
ры кениш јер тутан јазычыларымызын дили вә үслуб хүсусијјәтләри
һәртәрәфли өјрәнилмәкдәдир. Лакин чох тәәссүф ки, бу вахта гәдәр
програм үзрә кениш вә һәртәрәфли өјрәнилмәси нәзәрдә тутулан бир
сыра көркәмли классик әсәрләримиз әдәбијјат дәрсликләриндә әсас
е'тибарилә сосиоложи чәһәтдән тәһлил олунур (әсәрин мәзмуну вә
идејасы, һабелә образларын сәчијјәси), онларын бәдии сәнәткарлыг
хүсусијјәтләри — бәдии дили, үслубу, композисијасы вә с. чәһәтләри
һаггында исә бәсит вә сәтһи нәзәри мә'лумат верилир. Бу бахымдан
филолокија елмләри доктору, профессор Т. Һачыјевин «Маариф»
нәшријјаты тәрәфиндән нәшр олунмуш «Јазычы дили вә идеја-бәдии
тәһлил» адлы китабы хүсусилә диггәти чәлб едир. Мүәллиф орта мәк-
тәб програмынын нәзәрдә тутдуғу башлыча әсәрләрин вә һабелә ши-
фаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин конкрет олараг дил-үслуб хүсу-
сијјәтләрини тәһлил етмәји өзүнә борч билмишдир. О, хроноложи
принсипә риајәт едәрәк әввәлчә халгымызын шифаһи әдәбијјаты нү-
мунәләри үзәриндә («Короғлу» вә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанла-
ры әсасында) өз бәдии тәһлилләрини апармыш, әдәби дилимизин ин-
кишафында һәмин әсәрләрин јерини вә әһәмијјәтини конкрет нүму-
нәләр әсасында ачыб көстәрмишдир.

Мә'лумдур ки, даһи сөз устады Мәһәммәд Фүзулинин әсәрләри-
нин дили вә үслубу мүасир шакирдләримиз, һабелә али мәктәб тәлә-
бәләри вә әдәбијјат мүәллимләри үчүн мүәјјән чәтинлик törәдир.
Мүәллиф бу чәһәти нәзәрә алараг бөјүк шаирин «Падишаһи-мүлк...»
гит'әсинин вә өлмәз «Лејли вә Мәчнун» поемасынын дили вә үслуб
хүсусијјәтләрини садә, анлашыглы вә сәлис бир дилдә, һәм дә кон-
крет мисаллар әсасында шәрһ едир, бунунла да һәм даһи сәнәткарын
поетикасыны, һәм дә тәһлил олунан әсәрләрин идеја мәзмунуну оху-
чулар үчүн ајдынлашдырыр.

Профессор Т. Һачыјев реалист лирикамызын баниси М. П. Ва-
гифин ше'рләриндә хәлгилик мотивләринин, хүсусилә онун дилиндә-
ки садәлијин вә реализмин маһијјәтини мүасир әдәбијјатшүнаслыг
бахымындан дүзкүн тәһлил едир.

Китабын ән кениш вә марағлы һиссәләриндән бири «М. Ф. Ахун-
довун дили вә образлары» адланыр. Мүәллиф бурада јени реалист
әдәбијјатымызын банисинин драматуркија вә нәср дили һаггында
јығчам мә'лумат верир, ајры-ајры типик образлары онларын нитг
хүсусијјәтләри бахымындан тәһлил едир. Һәмин һиссәдә сатирик әсәр-
ләрин дили вә үслуб хүсусијјәтләри, хүсусән Сабирин ше'р дили һаг-
гында чох долғун мә'лумат верилмиш вә орижинал фикирләр ирәли
сүрүлмүшдүр.

Китабда һәмчинин А. Сәһһәтин бәдии дили вә Н. Нәримановун
драм әсәрләринин дил-үслуб хүсусијјәтләри һаггында да јени, марағ-
лы фикирләр сөјләнир.

А. БАБАЈЕВ.

Scanned with ACE Scanner

ЕЛМИ-ПРАКТИК КОНФРАНС

КЕЧӘН тәдрис илинин сонларында Минкәчевир шәһәриндә «Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили фәнниниң тәдриси просесиндә мүстәгил ишләрин тәшкили» мөвзусунда зона үзрә мүәллимләрин елми-практик конфрансы кечирилмишдир. Конфрансда Минкәчевир шәһәр, Ағдаш, Бәрдә вә Јевлах рајонларынын мүәллимләри иштирак етмишләр.

Конфрансы Минкәчевир ШХМШ-нын мүдири **М. Гарабағлы** јолдаш ачды. О, рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тәдрисинин мүһүм вә һәлли ваҹиб проблемләрдән бири олмасыны гејд етди. Минкәчевир мәктәбләриндә бу фәннин тәдриси вәзијјәтинә даир гыса мә'лумат верди.

Илк мә'рузәчи Бәрдә шәһәр 2 нөмрәли рус орта мәктәбинин Азәрбајҹан дили мүәллими **Әһмәд Һәсәнов** Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин дүзкүн тәләффүзә јијәләндирилмәси вә онларын лүғәт үзәриндә мүстәгил ишинин тәшкили тәҹрүбәсиндән данышды.

Мә'рузәчи лүғәт үзәриндә апарылан ишин сәмәрәлилијинин артмасына тә'сир едән амилләри садалајаркән диггәти илк нөвбәдә сөзләрин чохмә'налылығына, синонимлијинә омоним вә антонимлијинә ҹәлб етди, онларын кениш имканларыны фактларла әсасландырды.

Минкәчевир шәһәр 13 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Рә'на Аллаһвердијева** јазылы вә шифаһи нитг үзрә мүстәгил ишләрин апарылмасы тәҹрүбәсиндән данышды. О, јазылы вә шифаһи нитгин гаршылыглы инкишафыны тә'мин етмәк үчүн шакирдләрин мүстәгил фәалијјәт кестәрмәсинин, мүхтәлиф формалы синифдәнкәнар тәдбирләрдә иштирак етмәсинин әһәмијјәтиндән сөһбәт ачды. Ән башлыҹасы шакирдләрин синифдәнхариҹ охусунун дүзкүн тәшкили вә апарылмасы үзәриндә дајанды. Мә'рузәчи көстәрди ки, о, бу иши илк нөвбәдә мүәјјән план әсасында апарыр, ардычыл олараг онун тәшкилинә нәзарәт едир. Дәрслә әлагәдар мүәјјән нүмунәләрин, мисалларын сечилмәсиндә шакирдләрин истифадә етдикләри әлавә әдәбијјата әсасланмаларына диггәт јетирир.

Минкәчевир шәһәр 11 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Р. Мустафајева** өз чыхышында синифдәнхариҹ тәдбирләр васитәсилә шакирдләрин мүстәгил билик газанмаг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси тәҹрүбәсиндән бәһс етди. Шакирдләрә нитг вәрдишләри ашыламаг, Азәрбајҹан дилиндә дүзкүн данышмағы өјрәтмәк үчүн кечәләрин, сәһәрчикләрин, кәзинтиләрин вә с. кениш имканлара малик олмасындан данышды. О, гејд етди ки, шакирдләрин арзулары илә тәшкил етдијим «Јени ил, јени арзулар», «Һәр чинардан бир јарпаг»,

«Ана лајласы, ушаг дүнјасы» мөвзусунда кечәләр шакирдләр тәрәфиндән даһа марагла гаршыланыр. Онлар Азәрбајҹан дилиндә мараглы чыхышлар едир, мүхтәлиф мөвзуларда сөһбәтләр апарырлар. Мә'рузәчи көстәрди ки, belә тәдбирләрдә шакирдләр јени өјрәдилмиш сөзләри тәкрар едир вә мөһкәмләндирирләр.

«Азәрбајҹан дили дәрсләриндә әјани вәсаит вә техники васитәләрдән истифадә тәҹрүбәсиндән» мөвзусунда Минкәчевир шәһәр 10 нөмрәли мәктәбин мүәллими **М. Пиријев** мә'рузә етди. О көстәрди ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили дәрсләринин даһа мараглы тәшкил едилмәсиндә техники васитәләрин көмәјилә мүхтәлиф материаллардан истифадә сәмәрәли нәтиҹә верир; иши белә апардыгда шакирдләр програм материалыны јахшы мәнимсәјирләр—јахшы данышыр, јахшы јазырлар. Мә'рузәчи гејд етди ки, IX—X синифләрдә әдәби материалларын тәдрисиндә техники тә'лим васитәләринин: кинофилмләрин, диафилмләрин вә с. әһәмијјәти даһа бөјүкдүр.

З. Оручова (Минкәчевир шәһәр 14 нөмрәли мәктәбин мүәллими) өз мә'рузәсини рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин ана дили илә мүгајисәли тәдриси мәсәләләринә һәср етмишди. О, гејд етди ки, Азәрбајҹан дили илә рус дилинин мүгајисәли грамматикасы һәлә әсаслы шәкилдә ишләнмәмишдир. Бу чатышмазлыға бахмајараг, мән аз-чох ахтарышлар апармаға сә'ј көстәрир, өјрәдиләҹәк материаллары һәлә дәрс илинин әввәлиндән мүәјјәнләшдирмәјә чалышырам.

Мә'рузәчи тәклиф етди ки, Азәрбајҹан вә рус дилләринин мүгајисәли грамматикасына аид мүвафиг вәсаит һазырланмасына тәшәббүс көстәрилмәси чох јахшы оларды; бу, рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилини тә'лим едән мүәллимләрә бөјүк көмәк көстәрәрди.

Конфрансда Јевлах рајону «28 Апрел» совхоз мәктәбинин мүәллими **С. Пәкаһова**, Ағдаш шәһәр 4 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Ј. Абаронова** вә Минкәчевир шәһәр 13 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Л. Мустафајева** јолдашлар да мәзмунлу чыхыш етдиләр. Онлар тәләффүз вә лүғәт үзрә ејни заманда синифдәнхариҹ тәдбирләрин тәшкили вә апарылмасында шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили јолларындан данышдылар.

Ш. ШЫХӘЛИЈЕВА.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Бөјүк вә даһи Азәрбајҹан шаири Низами Кәнҹәви ирсинин өјрәнилмәси узун бир тарихә маликдир. Һәлә өз дөврүндә өлмәз поемалары вә лирик ше'рләри илә мүасирләринин рәғбәтини газанан Низами чох кечмәдән алимләрин дә нәзәрини ҹәлб етмишдир. Даһи шаирин «Хәмсә»синин үзү дөнә-дөнә көчүрүләрәк јајылмышдыр. Һазырда Совет Иттифагынын Бакы, Москва, Ленинград, Дашкәнд, Газан, Дүшәнбә, Ашгабад, еләҹә дә дүнјанын Истамбул, Теһран, Тәбриз, Деһли, Бағдад, Гаһирә, Варшава, Прага, Лондон, Оксфорд, Вјана, Лејпсиг, Дрезден, Нју-Јорк кими бөјүк шәһәрләриндәки китабхана вә музејләрдә «Хәмсә»нин әлјазмалары мүһафизә едилир.

Scanned with ACE Scanner

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1979-чу ИЛДӘ ДӘРЧ ЕДИЛМИШ МАТЕРИАЛЛАР

Методика вә тәчрүбә

З. **Абдуллајев** — Нәзмин хүсусијјәтләринә даир газанылмыш биликләрин ифадәли охуја тәтбигинин бә'зи мәсәләләри . . . 1—22

А. **Аббасов** — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин һүгуг тәрбијәси тәчрүбәсиндән . . . 3—27

Н. **Бабајев** — Классикләрин һәјатынын тәдриси тәчрүбәсиндән . . . 1—42

А. **Бағыров** — Әдәбијјатын өјрәнилмәсиндә өлкәшүнаслыг материалларындан (әфсанәләрдән) истифадәјә даир . . . 3—32

Д. **Бахшәлијев** — Хитабларда дурғу ишарәләринин тәдрисинә даир . . . 2—18

М. **Гасымов** — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән . . . 1—49

З. **Гуламәлијева** — Әдәбијјат тәдрисиндә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә етмәклә дәрсләрин емосионал тә'сирини јүксәлтмәјә нечә наил олурам . . . 4—56

В. **Гурбанов** — Систематик синтаксис курсунда сөз бирләшмәләринин тәдрисинә даир . . . 1—34

В. **Гурбанов** — Сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә орфографија лүғәтиндән истифадә тәчрүбәсинә даир . . . 4—44

А. **Әлијев** — Партијанын әдәбијјат һаггында гәрарларынын ејрәдилмәсинә даир . . . 1—15

С. **Әлијев** — Азәрбајчан дили тәдриси просесиндә синонимика үзрә чалышмаларын нөвләри . . . 3— 3

Ә. **Әфәндизадә** — Дәрс планы дәрсә һазырлығын әсас шәртидир . . . 2— 3

Б. **Әһмәдов** — Алгоритм вә дил тә'лиминдә онун јери . . . 2—12

Н. **Әһмәдов** — Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'луматын интонасија мә'на тәһлили зәмининдә тәдрисинә даир . . . 1—29

Ч. **Әһмәдов** — Шакирд бәдии әдәбијјатын охучусу кими . . . 4—18

Н. **Әһмәдов** — Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии зөвг тәрбијәсинин имканларына даир . . . 4—28

Ә. **Кәлбәлијев** — Шакирдләрин шифаһи монолоҝи нитгини инкишаф етдирмәјин бә'зи мәсәләләри . . . 4—35

Ш. **Микајылов** — Әдәбијјат мүәллимләринин идеја-сијаси сәвијјәсини јүксәлтмәјин башлыча мәсәләләри . . . 4— 3

Ш. **Мәммәдов** — Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини арадан галдырмаг тәчрүбәсиндән . . . 4—52

Һ. **Мәммәдов** — Кодоскопун дидактик имканлары һаггында . . . 3—15

Ш. **Мәммәдов** — Халгын мә'нәви сәрвәтинә мәһәббәт . . . 3—36

Р. **Мустафајева** — Мәктәблиләрин В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти нүмунәсиндә тәрбијә едилмәсиндә синифдәнхарич охунун ролу . . . 1—17

Р. **Новрузов** — Азәрбајчан дили дәрсләриндә евристик үсулдан истифадә . . . 4—11

С. **Севдималыјев** — Азәрбајчан дили дәрсләриндә парадокс вә мүгајисә . . . 4—40

А. **Сәфәров** — Әдәбијјатдан фотоалбомун һазырланмасы вә шакирд мүстәгил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән . . . 3—44

М. **Һәшимов** — V синфин әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин бөјүк рәһбәрә мәһәббәт руһунда тәрбијә едилмәси имканлары . . . 3—19

Н. **Һүммәтов** — Азәрбајчан дили дәрсләриндә шәкил үзрә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән . . . 3—12

Өзүнүтәһсилә көмәк

Д. Н. **Богојавленски** — Инкишафетдиричи тә'лим вә шакирдләрин фикри фәалијјәт пријомлары . . . 3—52

Бәдии әсәрләрин дили

А. **Нуријев** — «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун дили үзәриндә иш . . . 1—56

М. **Сәфәров** — Бәдии әсәрләрин лексик тәһлили һаггында 4—60

Нәзәри гејдләр

А. **Ахундов** — Азәрбајчан дилиндә суал чүмләләри . . . 1—61

Ә. **Әлијев** — «Вар, јох» сөзләри һаггында гејдләр . . . 4—63

М. **Әһмәдов** — Әфсанә вә онун жанр хүсусијјәтләри . . . 2—21

Ф. **Кәримова, М. Әһмәдов** — Азәрбајчан тәмсилинин бә'зи сәнәткарлыг хүсусијјәтләри . . . 3—65

А. **Мәммәдов** — «Һопһопнамә»нин илк нәшри һаггында . . . 4—68

М. **Мәммәдов** — Ермәни дилиндә ишләдилән Азәрбајчан сөзләри һаггында . . . 3—60

М. **Меһдијева** — И. А. Крылов Азәрбајчан дәрсликләриндә 1—75

М. **Мусајев** — Мүасир Азәрбајчан дилиндә заман будаг чүмләләри . . . 3—61

А. **Пашајев** — Ләгәбләр һаггында . . . 1—65

Ф. **Чәмилов** — Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр . . . 3—70

Дидактик материаллар

М. **Әбдүлов** — Азәрбајчан дилиндән дидактик—грамматик ојунлар . . . 3—74

Ә. **Әфәндизадә** — Имла мәтнләри . . . 1—80

Ә. **Әфәндизадә** — Имла мәтнләри (давамы) . . . 4—84

Иш јолдашларымыз

А. **Еминов** — Алијә мүәллимә кими . . . 2—26

И. **Ибадов** — Өмүрдән кечән күнләр . . . 1—83

Т. **Мусајев** — Сөнмәз мәш'әл . . . 4—80

А. **Гурбанов, Ә. Шүкүров** — Бөјүк алим, унудулмаз инсан 3—80

Програм лајиһәләри

IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили вә IV—[illegible] синифләр үчүн әдәбијјат програмлары (лајиһә) . . . 2—29

Scanned with ACE Scanner

Консултасија

Ә. **Әфәндизадә** — Суаллара чаваб . . . . 1—88
Ә. **Әфәндизадә** — Суаллара чаваб . . . . 3—87
Имланын гијмәтләндирилмәси . . . . 1—87

Рә'јләр, хуласәләр

Һ. **Гафаров** — Дәрсликләрдә фе'ли сифәтләрә даир . . . 3—85

Сизин китаб рәфиниз

«Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү» . . . 1—94
«Азәрбајчан дили» (Ј. Сејидов) . . . . 2—95
«Азәрбајчан дили фразолокијасынын әсаслары» . . . 1—95
«Бәдии әсәрләрдә данышыг дилинин грамматик хүсусијјәтләри» . . . . 2—93
«Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты» . 1—93
«Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти» . . . . 2—94
Әли Назим, «Сечилмиш әсәрләри» . . . . . . 3—93
«Јазычы дили вә идеја-бәдии тәһлил» . . . . . . 4—91
«XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан маарифчи реалист әдәбијјаты» . . . . 3—92
«Сәнәт јанғысы» . . . . 4—90

Әдәби тәгвим

З. **Әкбәров**—Јүз јашлы сәнәткар . . . . 4—73
А. **Бабајев**—Өлмәз сәнәткар . . . . 1—3

Хроника

Елми-практик конфранс . . . . 3—96
Елми-практик конфранс . . . . 4—92
Маариф Назирлијиндә . . . . 3—95
Мүсабигәнин јекунлары һаггында . . . . 3—96

Редаксијадан: Мәчмуәнин әввәлки ики нөмрәсиндә диггәтсизлик үзүндән бә'зи техники сәһвләрә јол верилмишдир. Бунун үчүн охучулардан үзр истәјирик.

3-чү нөмрәнин 3-чү сәһифәсиндәки мәгалә мүәллифинин фамилијасы **Вәлијев,** 88-чи сәһифәнин 1-чи абзасындакы мувафиг чүмлә **Ахы тамамлыгла зәрфлијин гар[illegible]јевлна башга һалларда да тәсадүф олунур** шәклиндә [illegible]әти һ[illegible]р.

[illegible]охунун р[illegible]

[illegible]**ев** — Азәр[illegible]

[illegible]һәдә

«Партиjа әдәбиjjат, инчәсәнәт вә мәдәниjjәтин тәрәгги етмәсинә, һәр бир адамын өз шәхси габилиjjәтини ән долғун шәкилдә тәзаһүр етдирмәси үчүн һәр чүр шәраит јарадылмасына, бүтүн зәһмәткешләрин естетик тәрбиjәсинә, халга јүксәк бәдии зөвг вә мәдәни вәрдишләр ашыланмасына даим гајғы көстәрәчәкдир. Бәдиилик әмәјә даһа артыг илһам верәчәк, мәишәти зинәтләндирәчәк вә инсаны нәчиблəшдирәчәкдир». (Сов.ИКП-нин програмындан)

* * *

«Совет әдәбиjjаты вә инчәсәнәти милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәји олмалы, онларын ирадәсини, дујғуларыны вә фикирләрини ифадә етмәли, онлары идеjача зәнкинләшдирән вә әхлаг чәһәтдән тәрбиjә едән васитә олмалыдыр». (Сов.ИКП-нын програмындан)

Истеʼдадла јазылан әдәбиjјат вә ја инчәсәнәт әсәри милли сәрвәтдир. Биз јахшы билирик ки, бәдии сөз, бојаларын рәнкарәнклиjи, дашын ифадәлилиjи, сәсләрин аһәнки мүасирләри руһландырыр вә нәслимиз һаггында, дөврүмүз, онун һәјәчанлары вә харигәләри һаггында үрәк вә гәлб хатирәсини нәсилләрдән нәсилләрә өтүрүр. Л. И. БРЕЖНЕВ.

Һәр һансы бир әсәрин ичтимаи әһәмиjјәтинә гиjмәт вермәк үчүн башлыча меʼjар, әлбәттә, онун идеjа истигамәти олмуш вә олмагдадыр. Л. И. БРЕЖНЕВ.

Бизим јазычыларын, рәссамларын хидмәти бундадыр ки, онлар инсанын ән јахшы кеjфиjjәтләрини—онун принсипиаллығыны, дүзлүjүнү, һиссләринин дәринлиjини горумаға чалышырлар, һәм дә бу заман бизим коммунист мәʼнәвиjјатымызын сарсылмаз принсипләрини әсас тутурлар.

Л. И. БРЕЖНЕВ.

ə IV—.
.ajнhə) .

Scanned with ACE Scanner

25 гəпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1979

Scanned with ACE Scanner